

САВА ГЕОРГІЙОВИЧ ЯЛІ

Скинуті з п'єдесталів пам'ятники й погруддя колишніх героїв радянської епохи безмовно свідчать, що міжвоєнний період є найбільш суперечливим і драматичним відтинком в історії нашої батьківщини. Те, що підносилося за радянської доби як епохальний ривок у царство братерства й справедливості, чимдалі більше виглядає як час нелюдських випробувань, втрат і особистих трагедій. Пересічний сучасник, певне, не зрозуміє, що змушувало величезні маси людей сліпо вірити в комуністичну утопію, самовіддано жертвувати власним життям і жорстоко нехтувати думками і почуттями мільйонів співгромадян. Відповіді на ці непрості питання вочевидь приховані в особистих життєписах радянських героїв, таких само суперечливих, як епоха їхнього злету. Одному з них присвячена ця стаття.

Постать Сави Георгійовича (Юрковича) Ялі, певне, посідає центральне місце серед державних та громадських діячів радянської України, тією чи іншою мірою причетних до так званого національно-культурного відродження грецької діаспори. Голова грецької секції Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, співробітник Наркомпросу, автор низки статей та єдиної в радянській історіографії монографії з історії українських греків, член Кабінету національних меншин при Етнографічній комісії ВУАН, член Всеукраїнського комітету краєзнавства, популяризатор історії греків в Україні, талановитий чиновник, упродовж 1925–1933 рр. він організував або здійснив таку кількість проєктів з вивчення історії та культури, а також забезпечення умов для економічного та культурного розвитку греків, що ефективність його діяльності дивує й сьогодні. Відданість С.Г. Ялі справі служіння своєму народу й ідеалам пролетарської революції, що з часом приходили у все більший конфлікт, перетворює дослідження його життєвого шляху на надзвичайно цікаву справу. Тим більше, що у цьому радянському працівнику щасливо сполучалися риси творчої, допитливої натури, науковця, історика, етнографа, лінгвіста, справжнього патріота своєї країни та свого народу.

Слід зазначити, що ані життєвий шлях С. Ялі, ані його місце в радянській коренізації не знайшли адекватного відображення. Історіографія питання вичерпується невеликими біографічними довідками й переповненою фактичними помилками статтею П. Мазура¹. Важливі відомості про життєвий шлях С. Ялі містить біографічний нарис «Савва Георгиевич Яли. Сын своего народа» ґрунтовного історико-публіцистичного видання «Мы есть. Мы были. Будем мы. «Греческая операция» НКВД в Харькове» (Х., 2009) В. Лебедевої, О. Узбек та Н. Дзюбенко. Однак, і в ньому діяльність С. Ялі на посаді голови грецької секції ЦКНМ висвітлена лише в загальних рисах. Зважаючи на зазначене вище, своє

завдання ми бачимо в більш докладному дослідженні біографії непересічної та змістовної особистості, несправедливо викресленої на багато десятиліть з історії нашої країни.

Про дитинство і юність С. Ялі мало відомо. Народився він 1 листопада 1895 р. в родині заможного селянина² с. Сартана Маріупольського повіту. Як усі заможні греки, батьки Сави намагалися дати дітям належну освіту. Початкову освіту, він як і переважна більшість грецьких юнаків, набув у сільській російсько-молдовській школі, пізніше навчався в Маріупольському реальному училищі, згодом — напередодні революції 1917 р. — у Київському комерційному інституті. Батьки, певне, мріяли про те, що син стане економістом, очолить багатий грецький торгівельний дім. Проте доля його виявилася неймовірно бурхливою і драматичною.

1917 рік багато змінив у житті країни, круто повернувши долі мільйонів людей. Революційні події, вочевидь, справили вирішальний вплив на громадянську позицію С. Ялі, тим більше, що опинившись в епіцентрі перманентних змін урядів та потужного селянського повстанського руху, на який перетворилося Приазов'я, він доволі скоро змушений був визначитися зі своїми політичними орієнтирами. Ця сторінка його біографії оповита серпанком недосказаності. Він не деталізував її в своїх автобіографіях. Навіть у монографії «Греки в УСРР» він намагався довести, всупереч історичній правді, що «незважаючи на близькість Махна, грецькі повстанці не йшли до махновських загонів навіть тоді, як махновські загони не протиставили себе радянським червоноармійським частинам і між ними й Старо-Керменчицькими повстанцями не було ще суперечок»³. Чи був свідомим його перехід на бік більшовиків, не відомо, однак, вже наприкінці 1917 р. його обирають секретарем Сартанської волосної ради Маріупольської округи. З 1918 р. він — член ВКП(б), працівник виконкому Катеринославської Ради селянських та червоноармійських депутатів. У 1919 р., згідно з відомостями автобіографії, 24-річний Сава добровільно вступає до лав Червоної армії аби боротися з білогвардійським режимом у Приазов'ї.

Вияткова для свого часу освіченість Сави Ялі, його щиросердна відданість ідеалам революції забезпечили йому стрімке кар'єрне зростання в радянських органах. У 1920 р. його обирають головою Сартанського райвиконкому, а після демобілізації (1921 р.) — призначають заступником завідувача оргчастинною Маріупольського окружкому. В 1923 р. він стає членом і головою маріупольської сільськогосподарської спілки, в 1924 р. — секретарем та завідувачем культвідділу маріупольської окружної профспілки. Початок його радянської кар'єри цілком типовий для комуністів першого революційного призову: постійні «перекидки» з одного прориву на інший, ані родини, ані житла. В першій половині 20-х рр. він доволі плідно, хоча й нетривалий час, працює на різних посадах і як перспективний працівник направляється до Харкова для завершення вищої освіти в Інституті народного господарства.

На час організаційного становлення Центральної комісії у справах національних меншин С. Ялі був студентом Харківського наргоспу і членом Балкан-

ського клубу (згодом — Будинок народів Сходу — *Авт.*). Будинки народів Сходу, створені в середні 20-х рр. практично у всіх окружних центрах та портових містах УСРР, були підпорядковані меті вирішення важливих політичних і культурних завдань. Найважливішими серед них були агітація й пропаганда в багатомовному середовищі іноземних біженців, які потратили на терени України в роки світової війни та революційних потрясінь. Водночас із завуальованим, негласним стеженням за членами таких клубів, розбудовуваних за земляцьким принципом, в їхньому середовищі здійснювалася елементарна культурна робота. Тут відбувалися типові для того часу колективні читання радянської та зарубіжної преси з наступним обміном думками; російською, українською та рідною мовами працювали гуртки лікнепу; відбувалися театральні постановки, концерти, лекції тощо. Радянське студентство (передовсім партійці) відіграло провідну роль у такого роду суспільній роботі. Таким чином потрапив до кола керівників Харківського Балканського клубу й Сава Ялі.

Зарекомендувавши себе активістом, доволі скоро він був обраний головою балканської секції. Саме тут він познайомився з І.Ф. Левкопулосом⁴ (у майбутньому — викладачем грецької мови Маріупольського грецького педтехнікуму, автором підручників грецької мови для українських греків).

Внутрішньополітична ситуація в республіці тим часом суттєвим чином змінилася. Подолання голоду, розгортання непу та поглиблення коренізації сприяли зміцненню політичних позицій більшовиків. В 1925 р. уряд радянської України впритул підійшов до вивчення «грецької проблеми» в республіці. Діяльність ЦКНМ у 1924–1925 рр. відбувалася в умовах інформаційного голоду, відсутності елементарних статистичних, історичних відомостей про етнічні групи, що мешкали в республіці, їхні національно-культурні особливості та потреби. Про це свідчать і матеріали самої комісії. Зокрема, в звіті ЦКНМ за 1.10.1924–1.04.1925 р. зазначалося, що в місцях компактного мешкання греків виокремлені 26 сілрад, однак подальша робота призупинилася, оскільки питання не вивчене⁵.

Між тим, низка зловживань та помилок, припущених місцевими властями під час здійснення так званого поселищного розкуркулювання грецьких селищ та німецьких колоній на початку 20-х рр., критично загострила міжнаціональні суперечності в Приазов'ї. Грецькі та німецькі колонії висловлювали своє невдоволення політикою влади і посилали ходаків до центральних установ з надією припинити самовільні витівки місцевих виконкомів. Гострота питання змусила секретаріат ЦК КП(б)У 2 березня 1925 р. викликати «на килим» секретаря Маріупольського окружкому. Рекомендації стосовно подальшої роботи були доволі типовими: прискорити виокремлення районів нацменшин та їхню коренізацію, приділити особливу увагу колишньому козацькому Будьоннівському району та зміцнити його кадрово, відрядити нацменінструктора ЦК до округу для ознайомлення з наслідками роботи в середовищі етнічних громад, зокрема, «для з'ясування грецького питання»⁶. Після того, як ЦК звернув свій

пильний погляд на маріупольську грецьку громаду, питанням вимушено зайнялася й решта зацікавлених сторін.

Раднацмен НКП, заслухавши 12 червня 1925 р. доповідь М. Левітана «Про роботу серед греків», констатував, що «в справі культосвітньої роботи серед греків, що живуть на території УСРР, досі нічого ще не зроблено»⁷. Тоді ж було вирішено відрядити співробітника установи М. Янсона для дослідження проблеми на місцях. Останній отримав настанови узгодити питання з ЦКНМ та виконавчими органами Донеччини. Незабаром ВУЦВК та Наркомпрос почали формувати урядову комісію для вивчення становища грецької спільноти у Маріупольській та Сталінській округах.

На порядку денному постало питання про створення грецької секції ЦКНМ, завданням якої мала стати прискорена радянська грецької громади. Пошуки підходящої кандидатури на посаду голови грецької секції розпочалися навесні 1925 р. До 15 грудня 1925 р. грецьку спільноту України курирував І. Гафтель, який крім того опікувався німцями, китайцями й корейцями.

Кандидатуру С. Ялі запропонував Ян Саулевич, якого з братами Ялі познайомив давній приятель (з часів навчання в Харківському сільськогосподарському інституті) Степан Міленко, одружений з грекинею. Останній — працівник Харківського міськвиконкому — й рекомендував Саву на роботу серед грецького населення. Після співбесіди з завідувачем підвідділом нацменшин ЦК КП(б)У С. Лазовертом питання призначення С. Ялі, власне, було вирішене.

4 липня 1925 р. датований перший документ фонду ЦКНМ (ЦДАВО України), пов'язаний з С. Ялі. В «Докладной записке о положении греческого населения в Мариупольском округе» автор розтлумачував керівництву України, що маріупольська громада не є однорідною в етновному відношенні. Елліни, за твердженням С. Ялі, говорили мовою «близкою до грецької». Уруми ж походили від готів та аланів, що втратили свою національність, називалися греками, але розмовляли на «турецькому татарському жаргоні». «Власної культури (літератури, письменності взагалі) маріупольські греки не мають, навчання в школі здійснювалося й здійснюється російською мовою». Підсумовуючи стислі відомості про греків у контексті коренізації, С. Ялі зазначав, що відродження грецької мови є цілком можливим, зважаючи на значну питому вагу освічених представників громади. Цікаво, що в цій пілотній записці він схилився до необхідності створення писемності для маріупольських греків на основі російського алфавіту. «Еллінська мова», писав він, для цієї мети «цілком» (тобто, без коректив — *Авт.*) не підходить⁸.

8 липня 1925 р. С. Ялі прибув до Маріуполя. Як представник ЦКНМ, він почав збирати матеріали до приїзду урядової комісії, склад якої на той час ще не був затверджений. Не входив до неї і сам С. Ялі, який виконував доручення ЦКНМ під час тарифної відпустки, будучи студентом ХІНГа й, за сумісництвом, — секретарем факультету. Попри свій невизначений (цілком «на громадських засадах») статус у Маріуполі представник ЦКНМ розгорнув бурхливу діяльність щодо збирання відомостей, які так цікавили ВУЦВК. За його ініціативою при окружкомі була створена комісія з вивчення грецької національності (мала

підкомісії, зокрема, — по мові та культурі маріупольських греків, яку очолив Ялі). 12 серпня комісія звернулася через пресу до населення із закликом приносити документи, що мали відношення до грецької історії та побуту. Найбільше її цікавили друкована та рукописна література (передовсім шкільні посібники), архівні матеріали, спогади, фольклорні записи, фотографії та старовинні художні твори⁹.

За наслідками тогочасної діяльності С. Ялі склав доповідну записку. В загальному масиві кореспонденції ЦКНМ вона вигідно вирізнялася компетентністю та очевидною зацікавленістю автора в порушених питаннях. Не залишилася непоміченою й бурхлива організаційна діяльність харківського студента. 19 серпня ЦКНМ запропонувала президії ВУЦВК затвердити С. Ялі представником урядової комісії¹⁰ по вивченню греків Приазов'я. Наприкінці серпня склад комісії врешті затвердили¹¹; 29 серпня вона прибула до Маріуполя, 3 вересня — виїхала в райони та села, які обстежувала впродовж першої половини вересня. Діяльність комісії набула не тільки доволі широкого суспільного резонансу, але й мала велике практичне значення.

Передовсім саме вона надала державним органам фактичний матеріал, який став основою розробки державної політики щодо греків України. Працюючи на місцях, члени комісії мобілізували окружні нацменкомісії та місцевий національний актив¹², установивши їхній постійний зв'язок із ЦКНМ, нацменвідділами Наркомпросу та ЦК КП(б)У. Будучи своєрідною формою соціологічного дослідження, вона з'ясувала настрої грецького населення й підготувала громадську думку до проведення основних заходів радянської влади в етнічному середовищі. Повсякчас долаючи нерозуміння й супротив місцевих керівників (як це було, скажімо, в с. Ст. Карань), комісія збурила місця. На селянських зборах і сходах, зустрічах з інтелігенцією чимдалі очевиднішими ставало незадоволення селянства більшовицькою політикою. В його підоснові, як з'ясувалося, перебувало загострення земельного питання в Приазов'ї. Греки сприйняли приїзд комісії з ентузіазмом, оскільки сподівалися з її допомогою донести прагнення громади до більшовицького керівництва і вміло скористалися нагодою. Саме завдяки діяльності комісії стала можливою розробка довгострокової програми соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у середовищі маріупольських греків.

19 січня 1926 р. ґрунтовну доповідь комісії заслухав ВУЦВК, який схвалив основні положення доповіді і програму першочергових заходів радянізації грецької громади С. Ялі, який 15 грудня 1925 р. був затверджений на посаді члена ЦКНМ. Вищу освіту від здобував надалі заочно, закінчивши в 1927 р. ХІНГ¹³.

Цікаво, що С. Ялі був не єдиним претендентом на вакансію «головного грецького представника» у ВУЦВК. У вересні 1925 р., коли урядова комісія саме працювала в Приазов'ї, ЦКНМ цілком серйозно розглядала кандидатуру І. Пернакія. Згодом, однак, з'ясувалося, що в той час, як ЦКНМ заслуховувала звіт І. Пернакія та розглядала його заяву, колишнього нацменінструктора Маріупольського ОВКу вже розшукували компетентні органи, оскільки він звинувачувався

в «шантажі, авантюрі та звалтуванні, використовуючи свій посадовий стан»¹⁴. Згодом розшукуваний І. Пернакій зник у невідомому напрямку, прихопивши архів нацменбюро¹⁵. Доволі красномовно про особистість скандального «нацменпрацівника» та його загальноосвітній рівень свідчить заява до ЦКНМ, датована 6 жовтня 1925 р.: «Прошу Вашего распоряжение о перемещение меня с Мариупольского Окрбюро Нацмен в Харьков на какую либо должность так как я имею желание пополнить свою знанию дальши. Еще в 1922 год я учился в Харьков на виши технически курсов 3 месяца на виду появление в Мариупольском округ Бандитизма то меня как знаючи хорошо округ в расположеине и телеграф по постановлене политчасть южокруг п. с. перебросили на должность политконтролером с телеграф таганрогского липотдела Екатеринославской железной дорога. Благодаря сложившим обстоятельствам я вынужден был прекратить учение. А по сему я обращаюсь к Вам об оказание содействие» (текст наводиться без коректури — *Авт.*)¹⁶. Можна лише здогадуватися, якого імпульсу грецькому етнокультурному відродженню міг би надати І. Пернакій, якби став членом ЦКНМ. На щастя для мариупольських греків ВУЦВК у той момент мав можливість обирати.

Після призначення членом ЦКНМ С. Ялі розгорнув бурхливу діяльність. Упродовж 1926–1927 рр. він особисто провів обстеження грецьких сільрад, не оминаючи жодного села¹⁷. Проекти розбудови мережі національних адміністративно-територіальних одиниць у Приазов'ї вимагали зосередженої вдумливої дослідницької роботи. Це тільки в 1925 — на початку 1926 р. виділення грецьких селищ відбувалося автоматично, шляхом їхнього «перейменування»¹⁸. На часі ж була праця більш змістовна і копітка — виокремлення грецьких національних районів, яких відповідно до попередніх пропозицій Маріупольського окрвиконкому планували створити шість. Здійснити її силами самих лише харківських апаратників було практично неможливо. Перш за все, треба було створювати на місцях коло односторонців. Не випадково в плані роботи ЦКНМ по грецькій лінії на 1.04–1.10.1926 р. С. Ялі занотував першим пунктом: «Провести підбор членів окрнацбюро при Маріупольському та Сталінському ОВКах»¹⁹. Серед наступних завдань зазначені виокремлення нацменуповноважених при РВКах, виклик для звітних доповідей членів ОБНМ та голови Старо-Керменчицької сільради, крім того — виїзди для обстеження греків Оदेशини (серпень), вибіркового обстеження Велико-Янісольського району (вересень), завершення виділення грецьких сільрад та опрацювання проблеми виокремлення грецьких національних районів.

Слід зауважити, що прихід С. Ялі до ЦКНМ припав на період становлення й розбудови самої комісії та її регіональних осередків. Попри вражаючі темпи зростання мережі національних сільрад і районів і сама нацменробота (як складова загальної радянської роботи) і нацменоргани перебували в складному становищі. Переважна більшість регіональних комісій ледь животіла і у фінансовому, і в кадровому відношенні. Керівний склад ОВКів ставився до нацменкомісій як до п'ятого колеса в радянській управлінській машині. Не були винятком Маріупольський та Сталінський ОВКи, на територіях підпорядкування

яких мешкали понад 95% українських греків. Наслідки такого ставлення ОВКів у контексті поглиблення коренізації були вкрай негативними.

Про реальний стан речей із «вирішенням грецької проблеми» в УСРР на час входження С. Ялі до апарату ВУЦВК свідчить датований 30 березня 1926 р. об'ємний рукописний варіант «Звіту про роботу ЦКНМ по грецькій лінії за час від 1.10.1925 р. по 1.04.1926 р.»²⁰. Резюме більш як двохрічної роботи в середовищі маріупольських греків умістилося в трьох абзацах: «Про роботу на місцях».

«Робота серед греків у Маріупольській окрузі розпочалася в другій половині 1925 р., після того, як ЦКНМ надіслала туди працівника по грецькій лінії тов. Пернакія, якого ввели до складу окрнацбюро. Проте діяльність останнього не йшла далі роботи в галузі сприяння вирішенню земельних суперечок і не розповсюджувалася на питання радянського будівництва. З грудня 1925 р., після уходу з нацбюро тов. Пернакія, місце його було заміщене іншим працівником. Спроба Маріупольського окрнацбюро та окрвиконкому ці функції покласти на інспектора по освіті серед греків, який працює при народстві, не мала жодних суттєвих наслідків.

Отже робота по адміністративно-радянській лінії в Маріупольській окрузі не може проводитись через відсутність спеціального працівника по грецькій лінії. Окрнацбюро при Маріупольському виконкомі не може також вирішувати завдання, оскільки воно складається не із штатних нацпрацівників, а з працівників, які ведуть освітню роботу в інших установах. Ще гірша справа у Сталінській окрузі, де донині не залучений працівник по грецькій лінії»²¹.

Саме з подачі Сави Георгійовича Маріуполь та його ОВК потрапили під приціл критики українського уряду й були взяті під його невсипущий контроль; останній, щоправда не припав до душі колишньому червоному командирі Богущькому і в майбутньому викликав низку обопільних «демаршів». 20 травня 1926 р. за участі голови Маріупольського ОВКу та ОБНМ Кирилюка ЦКНМ заслухала доповідь Маріупольського ОВКу про роботу в середовищі національних меншин, піддавши діяльність виконкому нищівній критиці і виклавши свої настанови у 20 пунктах 3-х-сторінкової ухвали. Про те, що стосунки між ЦКНМ та Маріупольським ОВКом були далекими від ідилічних, свідчила низка критичних зауважень голови ЦКНМ М. Лобанова на тексті резолюції наради та красномовна приписка у верхньому лівому куті документа: «Богущький був присутнім 10 хвилин наприкінці засідання й участі в обговоренні та ухваленні резолюції не брав»²².

Втім, більш тривожною була та обставина, що й взаємини між грецькими земельними громадами та місцевими органами влади чимдалі погіршувалися. Останні схильні були пояснювати це контрреволюційністю заможних греків, натякаючи на їхнє «темне минуле» в махновських загонах. Кілька місяців знадобилося С. Ялі для того, аби виявити і донести до українського уряду реальний стан речей. Його спорідненість з Маріупольською громадою відіграла в цьому не останню роль: місцеві мешканці на загал не крилися від молодого сартаніюта, висловлюючи нагальні проблеми. Наслідки тогочасних бесід, спосте-

режень та досліджень втілилися в сотнях сторінок звітів, доповідних записок, заяв тощо. Значних зусиль новопризначеному співробітнику ЦКНМ коштувало донести до уряду, що маріупольська грецька громада є лояльною владі, але розореною, зневіреною і тому латентною. Загальне становище у його інтерпретації виглядало наступним чином. — «Работа добровольных обществ в мертвенном состоянии»²³. Голови КНС виявляють ліквідаційні настрої. Помітна підміна сільради селянським сходом. Сільрадівці зловживають службовим становищем і не опікуються підтриманням елементарного порядку в селі. (Для прикладу стосовно рідного села Сартана занотовано наступне: «... Отмечается полное невнимание сельсовета к вопросам о борьбе против нарушения революционной законности... которое выражается в форме хулиганства и дебошей по улице села... ни один праздничный день не проходит без того, чтобы пьяные группы граждан, кого-либо не избили причем, как нам показало наблюдение, иногда милиционер уклоняется от решительной ликвидации хулиганства, что еще более поощряло развитие последнего»²⁴.) Земельні відносини надзвичайно запущені й заплутані. Не менше проблем у повсякденному громадському житті. Прикметний опис виборчої кампанії знаходимо в матеріалах інспекції Анадольської сільради (25 лютого 1927 р.) — «... Собирались крайне медленно, примерно в 11 часов до 3–4-х часов дня, причем особенно нельзя было притянуть на собрание женщин. Вначале их было несколько человек, приходилось упрашивать мужчин идти и приводить жен, несколько раз посылают исполнителя, чтобы составить кворум собрания. С большим трудом собрали несколько десятков женщин.

В общем на собрание прибыли 328 из 754 избирателей, то есть 45%, из них женщин 30 человек. ... Интересно отметить ряд следующих моментов в голосовании. Голосуют все за, против — нет. Даже бедняки не голосуют против враждебных им кандидатур. Точно так же ни та, ни другая сторона не делала отводов кандидатам. Правда был случай, когда незаможник дал отпор крепкому кулаку (сидевшему в президиуме) когда тот хотел поддержать какое-то предложение, исходившее от кулачества.

Немало споров вызывал вопрос о выборах счетчиков. Предлагали, например, назначить над ними контролеров или требовали, чтобы они считали руки громко»²⁵. Свої особливості мала виборча кампанія у Ново-Каранській сільраді: «... После оглашения кандидатуры, собрание разбилось на 2 группы. Противная группа заявила, что выставленный кандидат отсутствует в данное время. Затем добавили список своими кандидатами... При этом, надо отметить, что голосование проходило довольно организовано, обе группы голосовали не стесняясь даже и против. Часть женщин по команде путем подмигивания со стороны кулацкой группы, голосовали также против списка»²⁶.

Багатосторінкові докладні звіти обстеження грецьких сільрад не випадково складають переважну більшість архіву грецької секції ЦКНМ у 1926–1928 рр. Власне, лівову частку робочого часу С. Ялі в ті роки провів у відрядженнях, не лише призвичаюючи сільських мешканців, а й управлінців до думки, що коренізація — це не скороминуша агітка на час виборчих кампаній, а урядова

програма всерйоз і надовго. Величезний документальний шар тих років не залишає сумнівів у тому, що сам С. Ялі щиро в це вірив. Поволі його ентузіазм передавався й місцевим нацменпрацівникам, які зверталися до нього по сприяння у вирішенні будь-яких поточних проблем, знаючи, що всюдисущий голова грецької секції ЦКНМ допоможе.

А той, своєю чергою, нарощував обсяги діяльності. В 1926 р. він налагоджує постійний письмовий зв'язок із ЦВК Аджарської та Кримської автономних республік, Грузинської РСР, Північно-Кавказьким крайовим виконавчим комітетом задля координації роботи по етнокультурному відродженню грецьких громад у всесоюзному масштабі²⁷. Постійний організаційний зв'язок з Кримським ЦВК був встановлений 18 червня 1926 р.²⁸

В складі української делегації він узяв участь у 1-й Всесоюзній нараді з питань освіти й культурного будівництва в середовищі греків СРСР (10–13 травня 1926 р. — Ростов-на-Дону)²⁹. Її першочерговим завданням стало вирішення мовної проблеми. Серед інших нарада заслухала доповідь т. Алексиса (співдоповідь т. Каноніди) «Про мову «димотики» й реформу орфографії», які доводили недоцільність орієнтації на Грецію при створенні писемності для греків СРСР. Обидва виступи викликали щире зацікавлення делегатів, які, це відчувається, були здивовані, чи, навіть, приголомшені висновками доповідачів. Ситуацію, що виникла, відображають запитання делегатів до т. Алексиса, які ми наводимо далі.

«Вопрос: Не встретит ли «димотика» недовольство со стороны масс?

Ответ: Плебисциту места не должно быть: параллельно с введением необходима соответствующая широкая пропаганда.

Вопрос: Почему в Греции не вводится «димотика», когда на нем [языке — *Авт.*] все говорят?

Ответ: Не в интересах буржуазной власти. При соответствующем рабочем правительстве может быть введен одним декретом.

Вопрос: Сколько лет тратится на изучение языка в Греции?

Ответ: 12 лет не дают ничего полезного.

Вопрос: Не затруднит ли это детей, желающих ехать в Грецию?

Ответ: Нам нечего ориентироваться на Грецию.

Вопрос: Процент облегчения в случае введения димотики и новой орфографии?

Ответ: Колоссально-неизмеримый»³⁰.

Резолюція наради визнала димотику (тобто мову народу Греції) «...єдиною офіційною, письмовою й **розмовною** [курсив — *Авт.*] мовою греків СРСР»³¹. З цього моменту вона мала запроваджуватися в усіх грецьких освітніх установах, нею мала друкуватися література єдиного грецького видавничого центру в Ростові-на-Дону. Ухваливши такі рішення, нарада стала поворотною в історичній долі греків України. Адже грецька людність країни, яка в дійсності не мала достатніх культурних сил, була поставлена в авангарді «революційного руху за реформу новогрецької мови»³², який у Греції тільки набирає силу.

Варто зазначити, що коренізаційні процеси в середовищі греків СРСР тільки-но розпочиналися. Серйозною перешкодою на шляху втілення революційних проєктів Кремля була нечисленність та дисперсність низки грецьких громад, малолюдність і недоступність гірських поселень урумів. У доповідях нацменпрацівників з цих районів йшлося про низький загальноосвітній рівень населення, низку неподоланих на той час соціальних та економічних проблем, що унеможлилювали утримання нацменшкіл коштом селян. На фоні песимістичних виступів колег з Росії та Кавказу полум'яна промова С. Ялі від імені уряду УСРР відверто дисонувала.

Представник Криму Гамалов скептично поставився до палкої промови українського нацменпрацівника, дуже вже відрізнялися від пересічних наведені ним результати вирішення національного питання Харковом. «Нет пессимизма, но не должно быть и чрезмерного оптимизма, который проглядывает у товарищей из Украины; приведенные ими цифры о пионерах, комсомольцах и др. вызывают справедливое сомнение. Данные о высококвалифицированных рабочих, о постановке методической работы и т. д. могут вызвать уверенность в достаточных успехах, там, где их фактически очень мало. Что касается языка для украинских греков, то тут важная роль в желании народа. Нет надобности также стремиться к восстановлению забытого национального языка, но необходимо использовать национальный алфавит, при этом все же воля самого народа принять любой алфавит»³³, — обережно зазначив він.

«Вполне солидарен с представителем Крыма в вопросе о языке и алфавите, ибо мы вовсе не стоим на том, что язык для языка, а рассматриваем язык, как орудие»³⁴, — парирував С. Ялі, який своєю чергою висновки наради беззастережно сприйняв як керівництво до дії.

Перша Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншостей, що відбулася в Харкові 8–11 січня 1927 р., цілком передбачувано взяла рішення згаданої вище наради за основу подальшої роботи на теренах України. Результати практичної культурно-освітньої роботи серед греків у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. добре відомі фахівцям. З року в рік зростала чисельність грецьких груп у школах 1-го й 2-го ступеню, працювали грецький педтехнікум, грецькі сільськогосподарські школи, театр, грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства. Все це давало підстави говорити про культурний розвій грецької нацменшості радянської України. Перші 15 пробних шкільних груп були утворені в Приазов'ї в 1926/27 навч.р., а в 1928/29 навч.р. було вже 52 перші, 25 других, 15 третіх груп. У 9-ти семирічках новогрецька мова вивчалася як предмет³⁵. І це в той час, коли лише другий рік тривала робота експедиції ВУНАС по вивченню маріупольських говірок, яка мала дати фахові висновки щодо сутності грецької проблеми в Україні.

Зважаючи на висловлене вище, виникає резонне запитання стосовно організаційної сторони коренізації народної освіти: «Яким чином працювали ці групи, якщо роком раніше обстеження грецької громади зафіксувало повну відсутність викладачів, спроможних викладати грецькою мовою?» — Український уряд тоді вважав можливим вирішити проблему через місячні курси

вивчення еллінської мови для вчителів. Та, щиро кажучи, результати діяльності цих курсів виявилися плачевними. 37 осіб, які пройшли через курси в 1926 р., прослухали 139 годин лекцій І. Левкопулоса з основ грецької мови та писемності. Пізніше у доповідній записці нацмінструктора Хасай зазначалося: «... Вчителі в перші дні роботи не зовсім розуміли лектора, але згодом це було усунено й нарешті слухачі вивчили еллінську писемність, навчилися читати й писати, вивчили арифметичні терміни, Інтернаціонал та ін. При від'їзді слухачам було роздано букварі та граматику для дальшої самостійної роботи над собою»³⁶. З такими, прямо скажемо, початковими уявленнями про димотику та механічними навичками читання новоспечені викладачі відправилися до шкіл сіяти добре й вічне.

Зайвим буде пояснювати, що, повернувшись на свої робочі місця сільські вчителі за відсутності літератури (методичної і навчальної) та суттєвої різниці між димотикою та місцевими говорами, часто-густо поверталися до викладання російською мовою та місцевими діалектами у якості допоміжної мови спілкування з дітьми, які російської не розуміли. Фактично перші роки навчання новогрецькою мовою в сільських школах лишалося фікцією.

В окреслених умовах відбувалася робота голови грецької секції ЦКНМ, до якого, попри існування нацменсекції в Наркомпросі, стікалася вся тривожна інформація стосовно перебігу грецизації. З часом його діяльність, власне, набула універсального характеру, оскільки він змушений був реагувати на всі проблеми грецької громади, починаючи від землевпорядження в новостворених національних сільрадах, завершуючи лікнепом та науковими дослідженнями. Робочий графік С. Ялі в цей час напрочуд щільний: він курирує роботу Маріупольського окружного бюро національних меншин та його грецької секції, регулярно відряджається до Приазов'я, де вивчає становище грецького населення, координує землевпорядну кампанію грецького села, супроводжує юридичне вирішення земельних суперечок, пише статті³⁷, збирає матеріал для майбутньої книги, розшукує й заохочує до роботи спеціалістів, спроможних зсунути з мертвої точки справу дослідження мови маріупольських греків.

План роботи «по грецькій лінії» на 1926–1927 рр. дає уявлення про його навантаження. Останній включав 20 пунктів, доволі прикметних: налагодження роботи місць, включаючи координування діяльності ОВКів та національних сільрад; обстеження діяльності ОБНМ та національних сільрад в Сталінській, Одеській та Маріупольській округах; заслуховування доповідей місцевих працівників; здійснення вибіркового обстеження грецьких сіл; підведення підсумків виборчої кампанії; підготовка матеріалів для створення грецьких національних районів; підтримка робочих зв'язків з грецькими секціями ЦВКів автономних республік і областей СРСР; керівництво поточною виборчою кампанією; дослідження досвіду обслуговування сільрад рідною мовою; сприяння відкриттю національних судових камер; підготовка матеріалів для участі у Всесоюзній нараді по роботі серед греків СРСР; збирання матеріалів стосовно землевпорядження грецьких селищ; дослідження питання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, кооперативного будівництва та причин розповсюдження

побутових хвороб в грецькому селі; сприяння створенню перших груп з грецькою та греко-татарською мовами викладання, виданню грецької літератури та періодики, підготовці грецьких вчителів; дослідження грецької меншини відповідно до планів НКП та Всеукраїнського комітету краєзнавства³⁸.

Збережене у фонді ЦКНМ листування дозволяє зробити висновок, що Сава Георгійович був людиною комунікабельною, вмів спілкуватися і налагоджувати зв'язки, підчас товариські, з великою кількістю осіб. Найбільш довірливі взаємини склалися у нього з працівниками Маріупольського ОВКУ, що перебував з ним на постійному зв'язку.

«Тов. Ялі!

Посылаю ведомость о лишенных избирательных прав, составленную также по национальным советам.

Задержка получилась потому, что был съезд, большая перегрузка.

Явилось на выборы в этом году меньше, чем в прошлом (53% к 55,6% в прошлом году), участие женщин мы имеем по всем районам, кроме Андреевского украинского и это дает 37,3% по округу. (У тебя отмечено 31,8 — это ошибка.) Я не знаю, откуда ты взял 11–12% по Октябрьскому району, тогда как по нашим данным явка женщин в этом районе 24,3%.

Работа движется очень скверно. Как обстоит дело насчет Греко-татарского языка?

А. Тазбаш.

13.04.1927 г.»³⁹.

Наприкінці того ж року колега Тазбаша з Маріупольського окрвиконкому Саркіц доповідав на засіданні бюро про результати дворічного запровадження еллінізації школи. Відзначивши досягнуті неймовірними зусиллями зміни на краще в ставленні вчителів та населення, інспектор зазначив, що лишається невдоволення «лише» підручником видавництва «Неозо»⁴⁰, відсутністю задачників та підручників. Не менш красномовною була ухвала маріупольського нацменбюро з цього приводу: «Визнати за необхідне скласти підручники на місцевій мові греків з поступовим внесенням до підручників все нових літературних еллінських слів», обов'язково видати російсько-еллінський словник і врешті забезпечити опалення грецьких шкіл⁴¹.

С. Ялі доводилося вникати в найменші нюанси організаційного та фінансового забезпечення еллінізації і в наступні роки. Про те, що реформа буксувала по всіх напрямках, свідчила низка документів, зокрема доповідна записка «О состоянии культпросвет. работы среди греческого населения в Мариупольском округе» (29 березня 1927 р.). Остання настільки промовиста, що ми наводимо її без скорочень: «У справі підготовки до наступного 27/28 навчального року не намічено жодних заходів, якщо не брати до уваги розпочатої підготовчої роботи по з'ясуванню настроїв населення в греко-татарських селах стосовно введення 1-ї групи шкіл Соцвиху на грекотатарську мову.

Що стосується організації курсів перепідготовки грецьких вчителів улітку цього року, то на цю справу не асигновано жодних коштів.

Намічене Наркомпросом відкриття при Маріупольському педтехнікумі відділення не запроваджене в життя, причому, ніби (згідно з заявою Завідувача технікумом) за вказівкою Наркомпросу стосовно еллінського відділення передбачене лише викладання грецької мови 2 години на тиждень, що дає оплату позаштатного вчителя в розмірі не більше 20 руб., внаслідок чого немає можливості залучити викладача.

Водночас, згідно з заявою педінспектора НКПросу т. Бандуровського, Маріупольському педтехнікуму надсилаються гроші на 1 зайвий курс для організації еллінського відділення.

В педтехнікумі є близько 40 греків-студентів, причому добровільно записалися на еллінське відділення 14 осіб»⁴².

Втім, українські греки були не єдиною зоною відповідальності С. Ялі. 16 червня 1926 р. до кола його обов'язків були долучені й українські цигани⁴³.

Кінець 20-х рр. пройшов для С. Ялі під знаком активної й плідної роботи, як суто чиновницької, так і творчої, дослідницької. Як видно з матеріалів ЦКНМ, він упродовж декількох років відстоював ідею адміністративно-територіального об'єднання маріупольських греків і створення 6–7 грецьких національних районів. Через господарські та адміністративні перешкоди на мапі Приазов'я з'явилися тільки 3 грецькі райони (Сартанський, Мангуський і В.-Янисольський), однак це було важливим кроком маріупольських греків на шляху модернізації і водночас — особистою перемогою С. Ялі.

Він бере діяльну участь у підготовці й проведенні Всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин (у 1927 й 1930 р.), публікує десятки статей, які популяризували історію греків України, проблеми мовної реформи, національного адміністративно-територіального будівництва, переведення шкіл на грецьку мову викладання⁴⁴. Значна частина його тогочасних публікацій виглядають не завжди переконливо. Тим не менше, вони віддзеркалюють громадянську позицію автора, який зі всією заповзятістю своєї енергійної натури намагався скерувати поступ власного народу на шлях відродження й розвою. Умови, в яких це відбувалося, були надзвичайно складними. Ми далекі від того, аби канонізувати особистість С. Ялі, тим більше, що сам він неодноразово зауважував, що радянські працівники вивчали національні меншини не від «чистої наукової цікавості», а задля прискорення радянзації останніх, подолання соціально-економічної відсталості й забезпечення безболісного переходу до соціалізму⁴⁵. Проте, слід відзначити, він робив свою роботу кваліфіковано й зацікавлено, намагаючись зробити все від нього залежне, аби схвально відповісти на запитання, поставлене ним же в одній із перших статей: «Чи є сенс відроджувати народність, яка не має писемності, тим більше, що дехто думає, що маріупольські греки майже забули рідну мову і втратили багато рис національного побуту». Чи знав С. Ялі шлях, яким треба було просуватися до цієї мети, чи вповні уявляв методи її досягнення, не відомо. Та все ж, помиляючись і роблячи одну спробу за іншою, він працював чесно і самовіддано, керуючись своєю ж настановою: «Немає сенсу лишати її [грецьку громаду — *Авт.*] напризволяще, очікуючи, аби вона сама по собі зникла»⁴⁶.

Складність становища Сави Ялі полягала в тім, що усвідомлюючи якщо не всю, то принаймні більшу частину проблем, закладених в радянській версії політики еллінізації, він мав втілювати її в затверженому партією варіанті і єдине, що особисто він міг робити — намагатися скеровувати окремі її напрямки в ручному режимі. Чимдалі це вимагало більше зусиль. Справжній стан еллінізації та, відповідно, ставлення до проблеми С. Ялі віддзеркалює текст проекту доповідної записки «До Ради Національностей при ЦВК СРСР»: «Наскільки повільно буде йти відновлення еллінської писемності, можна бачити з того, що на відкритому еллінському відділенні при Маріупольському педтехнікумі й на організованих літніх курсах перепідготовки вчителів, доводиться починати з ліквідації неписьменності на рідній мові, оскільки вчителі, крім місцевого жаргону ніякої грецької літературної мови не знають (оскільки весь час навчалися й викладали в російських школах). Учителі, які влітку 1926 р. скінчили курси перепідготовки, не знали, певне, більше того, що треба було викладати дітям 1-ї групи (старші групи поки що працюють російською мовою)... Що ж стосується питання про греко-татарську мову, якою розмовляє близько 40% українських греків і яка подібна до кримсько-татарської, то це питання для України і досі лишається невіршеним»⁴⁷.

Мовна проблема лишалася найбільш проблемною ланкою коренізації стосовно українських греків упродовж усього часу її запровадження. Всі намагання радянського уряду вирішити її в межах усього союзу не дали позитивних наслідків. Доволі скоро суто науково-організаційні наради перетворилися на малопродуктивні політичні маніфестації, що мали мало спільного з реальними повсякденними проблемами грецьких громад.

Як представник Наркомпросу УСРР 21–23 лютого 1928 р. С. Ялі взяв участь у 3-й Північно-Кавказькій крайовій конференції греків-вчителів, яка відбулася в Ростові-на-Дону. Аби проілюструвати тогочасний політичний ажіотаж навколо мовної проблеми, наведемо витяг з протоколу конференції. Значний інтерес учасників викликало запитання: «Почему так нянчится власть с Троцким, ведь он оживляет второй интернационал?» Відповідь на нього завідувача агітпропом Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) Аміранова була цілком відповідною духові епохи: «Это не совсем правильно. Власть с ним не нянчится. Его выставили из КИ. Это не есть гладить. Его выставили из партии — тоже не есть гладить, а если называется гладить, то, во всяком случае, против шерсти. Кроме того, его несколько стеснили в смысле выбора местожительства. Это указывает на то, что КП, рабочий класс настолько у нас силен, что он слепо не идет за лицами, что он готов вчерашнего своего лидера сегодня превратить в порошок... Ты был в наших рядах, тянул телегу революции — мы тебя чтити, уважали. Ты отошел, начал мешать нам, мы тебя выпрягаем и ставим в конюшню, как бесполезное существо (АПЛЮДИСМЕНТЫ). Это указывает на то, что наша партия выросла культурно. Она стала массовой рабочей партией не только количественно, но и качественно. А в этом залог нашей победы. Об этом надо бы помнить всем нашим настоящим и будущим врагам»⁴⁸. Зайвим буде казати, що кожен пересічний партієць, тим більше — функціонер, не мав найменшого

бажання потрапити до «конюшні для некорисних істот». Саме ця обставина змушувала їх йти у фарватері загальної партійної стратегії навіть тоді, як вона була помилковою. Не був винятком і С. Ялі.

На засіданні 22 лютого він виголосив доповідь про наслідки еллінізації в Україні. На відміну від піднесеної доповіді 1926 р. його чотирьохсторінковий спіч переповнений констатацією проблем. Їх можна підсумувати наступним чином: «страшнейшая руссификация», під якою розумілася російськомовна школа, яка охоплювала 80–90% грецьких дітей; історична неписьменність еллінської громади, яка при проведенні еллінізації привела до того, що найбільш освіченими стали учні 1–2 груп; водночас, писемність російською мовою, а тим більше вільне володіння нею, залишалися явищем рідкісним. Ця прикмета культурного обличчя громади відображена С. Ялі наступним чином: «Бедняки, середняки, особливо женщины, у нас очень плохо владеют русским языком. Женщины знают до сотни слов, а в большинстве говорят на родном языке, дети тоже говорят на материнском языке»⁴⁹. Відзначена обставина не становила проблеми, допоки греки замкнуто жили в межах своїх селищ, спілкуючись з навколишнім світом через сільського голову та урядника. Ситуація докорінно змінилася в переддень вирішального більшовицького штурму, який у тлумаченні М. Скрипника поставив високі вимоги щодо загальної та політичної писемності громадян. Втім, на початку 1928 р. під таким ракурсом грецьке питання не розглядалося. Тоді більш важливим здавалося виборення першості в здійсненні реформи грецького правопису. Решта проблем здавалася несуттєвою, більшовицький уряд вважав за можливе не зважати на низку «неприємних» складових еллінізації, як то: спротив і нерозуміння еллінських громад, відірваність реформи від реального життя, низький рівень пропонованої населенню освіти, фактична неписьменність вчителів, саботаж місцевих виконкомів тощо. Не зважав він і на реакцію закордоння: глумливу й гнівну. Значно важливішим була можливість щоразу з різних трибун виголошувати, як заклинання: «СРСР — батьківщина пролетарів усього світу. Тільки тут правильно вирішується національне питання». Не оминув цієї спокуси й Сава Георгійович. Його підсумкова репліка зірвала гучні оплески: «Очевидно ясно всем, почему греческая буржуазия ворчит на нашу реформу. Эта реформа сделалась, если хотите, орудием революционирования греческих трудящихся масс самой Греции. Эта реформа сделалась ножом в спину греческой буржуазии, и перед нами стоят задачи и дальше вместе с трудящимися Греции обтачивать острей этого ножа до тех пор, пока не пробьет смертный час греческой буржуазии (аплодисменты), до тех пор, пока и в Греции не совершится социальная революция»⁵⁰.

Тим не менш насправді колосальна складність етнокультурних проблем у середовищі маріупольської грецької громади спонукала С. Ялі до подальшого дослідження їхніх витоків. Не буде перебільшенням сказати, що на той час він був у вузькому колі тих, хто розумів міру їхньої складності. С. Ялі відіграв важливу роль у координації зусиль розпорощених і, слід визнати, вкрай нечисленних дослідників, які були спроможні вирішувати справу дослідження Маріупольської грецької громади на гідному фаховому рівні. Спочатку С. Ялі допо-

магав окремим науковцям. 13 липня 1927 р. він провів через засідання ЦКНМ рішення про сприяння професору Ленінградського університету І.І. Соколову у вивченні *народної мови* маріупольських греків⁵¹. Згодом, усвідомивши, що треба гуртувати сили, заходився навколо організації та фінансування дослідницьких експедицій.

12 червня 1928 р. президія ВУЦВКу розглянула подання ЦКНМ (з цього питання доповідав С. Ялі) про фінансування дослідницької експедиції ВУНАС до Приазов'я. Наступного дня 13 червня 1928 р. Сава Георгійович отримав доленосне доручення від ЦКНМ. У зв'язку із запланованим відкриттям грецьких районів, Комісія доручила йому взяти участь від імені уряду в урочистостях і розпочати роботу над брошурою «Греки на Україні», яку планували видати українською та грецькою мовами. Завдання першого великого дослідницького проекту грецького нацменпрацівника сформулювали доволі невігадливо: «... Освітлити історію колонізації та сучасний стан греків на Україні»⁵².

Врешті, експедиція була дозволена, на неї ухвалили витратити кошти, зекномлені на курсах секретарів національних сільрад⁵³. 13 липня при ВУНАС скликали спеціальну нараду за участю низки зацікавлених сторін, яка затвердила персональний склад експедиції та виробила відповідні інструкції⁵⁴. С. Ялі особисто підбирав склад експедиції та рекомендував на затвердження відповідних органів її учасників. Так до неї увійшли справжні вчені, які отримали нагоду за державний кошт продовжити свої багаторічні дослідження. Серед них — дійсний член ВУНАС В. Гавриленко, Д. Панадіяді, відомий візантієвіст І. Соколов⁵⁵ — на час описуваних подій професор Ленінградського науково-дослідного інституту порівняльного вивчення мов і літератур Заходу й Сходу⁵⁶, а також рекомендований Маріупольським музеєм краєзнавства та ЦКНМ Д. Спиридонов. Мета експедиції⁵⁷, зафіксована в офіційному документі «План роботи експедиції асоціації сходознавства для вивчення греків Маріупольщини влітку 1928 р.», дещо дисонувала з урапатріотичними резолюціями управлінських нарад тільки на перший погляд. Насправді під посиленням уваги українських науковців до реальної розмовної мови переважної більшості українських греків крилося намагання вирватися із замкненого кола апаратної еллінізації, яка чимдалі заходила в глухий кут, поглинаючи все більше зусиль і коштів. Справа в тім, що еллінізація, буксувала на всіх щаблях запровадження. Навіть Маріупольський грецький педтехнікум, який під час його заснування розглядався як ключовий заклад у вирішенні «грецької проблеми» в Україні, не давав підстав для заспокоєння.

Грецький відділ Маріупольського педтехнікуму був створений відповідно до рішення президії ВУЦВК від 1 січня 1926 р. Слід зазначити, що педтехнікум був доволі проблемною установою: в ньому неодноразово змінювалося керівництво, яке то було неспроможним налагодити навчальний процес і взаємодію профспілкових та студентських організацій, то виявилось надто зятяним поборником українізації⁵⁸. Упродовж перших півтора років існування тут змінилися 5 завідувачів, врешті установу очолив В. Лавриненко, якому судилося розпочати еллінізацію установи.

Невтішні повідомлення стали надходити доволі скоро. Під час інспекційних поїздок до Приазов'я С. Ялі і сам бачив всі негаразди, що мали місце в навчальному закладі. Після однієї з них ЦКНМ 1 березня 1927 р. адресувало Наркомпросу стривожений лист, в якому йшлося про те, що всупереч постановам комісаріату грецький відділ не відкритий⁵⁹. Повторне звернення, датоване 25 січня 1928 р.⁶⁰, засвідчило, що понад два роки грецьке відділення існувало на папері.

29 грудня 1927 р. С. Ялі висловив своє враження від новоствореної установи на засіданні ОБНМ Маріупольського окрвиконкому. За наслідками його інспекції нацменкомісія прийняла рішення встановити з 1928/29 навч. року обов'язкову квоту для прийому етнічних греків до навчального закладу, звільнити студентів, що вивчають грецьку мову від вивчення німецької⁶¹.

29 червня 1928 р. за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича та С. Ялі до НКО був відправлений стурбований лист: «Зараз ЦКНМ не має докладних матеріалів, які б свідчили про усунення в свій час відмічених недоліків. Навпаки, в червні місяці цього року до ЦКНМ надійшла заява викладача грецької мови в Маріупольському педтехнікумі т. Левкопулоса про те, що роботу грецького відділу ще й досі не налагоджено»⁶². Комісія просила НКО здійснити серйозне обстеження грецького відділу Маріупольського педтехнікуму й вжити рішучих заходів для покращення стану справ.

Врешті, 18 жовтня 1928 р. нарком М. Скрипник отримав привітальну телеграму з Маріуполя: «Урочисте зібрання педагогів і студентів Марпедтехнікума в складі 250 душ з приводу відкриття грецького відділу вітають у Вашій особі Радвладу та здійснення Ленінської нацполітики»⁶³.

Здавалося, майже трирічна боротьба за налагодження діяльності грецького сектору, увінчалася успіхом. Однак, це був передчасний висновок. Наркомпрос неодноразово намагався відшукати викладачів для формально відкритої установи. 12 лютого 1927 р. він просив совнацмен Північно-Кавказького КрайВНО відрядити сюди викладача грецької мови⁶⁴.

2 лютого 1928 р. викладач грецької мови нарешті був переведений до першої групи штатних викладачів, а директор технікуму отримав директиву Наркомосу, аби заняття з грецької мови проводилися вдень, а не ввечорі⁶⁵.

Після багаторічних намагань надати справі коренізації шкіл українських греків життєдайного імпульсу, Наркомпрос, не без участі С. Ялі, дійшов висновку, що півзаходами проблему вирішити не вдасться. Незважаючи на катастрофічну нестачу коштів та відсутність кадрів, 1930 р. було прийняте рішення про реорганізацію технікуму в національний грецький з еллінським та греко-татарським відділеннями. Планувалося, що проведення оргнаборів до вишу за етнічною ознакою вкупі зі збільшенням часу на вивчення димотики з часом вирішить проблему підготовки педкадрів для еллінізованих шкіл. Втім, кваліфікований викладач димотики, як і раніше залишався фактично один на всю Україну (!), і, відповідно, мізерними залишалися його можливості якісно впливати на ситуацію.

В 1930/31 навчальному році на вивчення грецької мови відводилося 280 годин, грецької літератури — 70 годин з 4 800. Для порівняння: на читання діалектичного матеріалізму припадало 90 годин, історію класової боротьби 140, курс позашкільної роботи — 210. Так само мало, до речі, викладалися й інші базові мови — українська (100 годин), іноземна (120), російська та українська література (80)⁶⁶. Закладені в навчальному плані разючі диспропорції між дисциплінами, які, власне, формували професійну культуру майбутнього освітянина, та суто політичними предметами, стали основою формалізації навчання як такого, і врешті зробили диплом педтехніку неконкурентноспроможним.

До 1932 р. щорічно установа випускала не більше 40 педагогів, з них не більше 40% (тобто, 13–15 осіб)⁶⁷ становили греки. Лише в 1928 р. цільовим способом було набрано 40 майбутніх викладачів для еллінських груп, але, враховуючи той жах, який згодом пережили грецькі села, вони жодного реального впливу на стан освітянської справи не справили.

Початок 1929 р. позначився критичним загостренням «грецького питання» — багаторічні намагання запровадити еллінізацію не мали успіху, місцеві освітяни билися, наче риба об лід, та якісних зрушень на краще не відбувалося. Декілька скандалів навколо неї, що зчинилися в 1928–1929 рр. поставили подальшу кар'єру С. Ялі під великий сумнів.

10 січня 1929 р. датований перший у поточному році протокол засідання Сталінського ОБНМ. 11 пунктом засідання відзначене питання, як ніколи просторо зафіксоване в протоколі. Воно варте того, аби його процитувати. **«Відношення ЦКНМ про дачу висновку щодо ліквідації еллінських шкіл»**. По суті питання член ОБНМ Захаров доповів: «Еллінські групи є по Велико-Янисольському та Старо-Бешевському районах, зорганізовано їх 3 роки тому (1925 р.), учбовими приладдями постачаються погано, цебто маються тільки букварі та післябукварний матеріал, не дивлячись на те, що там є вже 3 групи. Мова цих підручників значно різниться від мови місцевого жаргону. Вчителями працюють місцеві греки, перепідготовлені на маріупольських всеукраїнських курсах. Ці курси по своїй короткотерміновості та недостатній організації в розумінні внутрішнього змісту роботи, не могли в потрібній мірі підготувати необхідний кадр вчителів. Еллінізація проводиться лише по шкільній лінії, чому для розвитку цієї справи нема відповідних умов. Грецьке населення бажає мати семирічну, а також і вуз.

Ураховуючи все сказане, цеб-то відсутність підручників, різницю мов, відсутність достатньої кількості вчительських кадрів, а також відсутність перспектив мати еллінську семирічку та вуз **населення налаштоване проти еллінізації**, а райорганами нічого не робиться з метою популяризації та роз'яснення політики партії та директив Радвлади».

Враховуючи зазначене, ОБНМ прохало ЦКНМ:

«1. Постачати еллінські групи достатньою кількістю підручників, **переглянувши попередню їх мову, з метою більшого пристосування її до мови місцевої**.

2. вжити заходів, щодо перепідготовки достатньої кількості вчителів.
3. вжити заходів, щодо організації міжрайонової еллінської семирічки.
4. вжити заходів, щодо організації міжокругового ВУЗ.

5. запропонувати ІНО та одному члену Бюро виїхати на місце, урегулювати це питання шляхом постановки питання на широкі селянські зібрання, наради вчителів, громадських та інших організацій, виявити в яких підручниках і навчальних приладдях ця школа має потребу, вивчити, та дати висновки. Відділу ІНО представити свої міркування про те, які заходи необхідні для підготовки та перекваліфікації вчителів еллінців. У зв'язку з тим, що в майбутньому році закінчують свої заняття 4 групи еллінських шкіл, ІНО проробити питання про те, в якому районі можна відчинити міжрайонову еллінську семирічку, і які для цього мають умови.

ІНО терміново надіслати до наркомосвіти та ЦКНМ Доповідну записку про всі необхідні міроприємства, зв'язані з Центром.

Вважати за необхідне через два місяці на засіданні ОБНМ поставити доповідь ІНО з метою перевірки зазначених директив»⁶⁸.

Реакція громадських зборів та організацій (заздалегідь організована партійними органами) не застала на себе чекати. 30 червня 1929 р. Велико-Янисольський РПК запропонував розробити докладний і точний план еллінізації й татаризації, «... асигнувати для цього достатньо фінансів і приділити цьому питанню максимальну увагу з боку державних, партійних та суспільних організацій, причому при переводі шкіл на рідну мову узгодити його з переходом на рідну мову всіх установ, організацій і взагалі всієї роботи»⁶⁹. 10 пункт постанови зазначав, що зважаючи на велику політичну вагу питання, слід жорстко засудити настрої відмови від еллінізації й татаризації.

Та попри повсякчасну пояснювальну роботу, грецьке селянство різко негативно оцінювало діяльність перших груп у школах. Це не було секретом ані для Наркомосу, ані для ВУЦВК — нацменвідділи Маріупольщини та Сталінщини просто-таки волали про це впродовж 1926–1930 рр. Йшлося про це й на 1-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин. Представник Маріуполя Тазбаш так змалював перший рік грецизації: «Проведені минулого року курси для вчителів еллінців дали дуже мало. Після цих курсів ... ми відкрили вісім перших груп. Зараз ці школи дійшли до того моменту, коли діти читають цілі речення, а вчителі не можуть пояснити дітям, що вони читають, тому що багатьох слів учителі не розуміють. Звідси для греків-еллінців виникає потреба у словнику та в інших необхідних посібниках. Наркомпрос повсякчас обіцяв нам дати ці посібники, але ми досі їх не отримали, й школи опинилися в такому становищі, що населення незадоволене цим. Завдяки запровадженню заходів ми на батьківських зборах домоглися того, що школи залишилися поки що існувати»⁷⁰ [виділення — Авт.].

У подальшому мало що змінилося на краще. Греків, як і раніше, не задовольняла якість навчання в «грецизованих» школах. Показовою є постанова батьківських зборів 2-ї В.-Янисольської школи від 5 березня 1929 р.: «Упразднить совсем эллинский язык и ввести занятия на русском и украинском

языках»⁷¹. Підстави для таких ухвал були тривіальними. Батьків обурювали незрозумілість літературної димотики, низька кваліфікація вчителів, відсутність учбової літератури. Селянська кмітливість підказувала, що «если политика партии требует обязательной эллинизации греческих сел, то в первую очередь необходимо перевести все учреждения греческих сел на эллинский язык, а в школах ввести эллинский язык преподавания как предмет до тех пор, пока не будет подготовлен кадр учителей-эллинцев и население несколько освоится с литературным языком»⁷².

У другій половині 1929 р. вибухнув гучний скандал, викликаний листом Сарбаш (19 серпня 1929 р.) до ЦВК і Ради Національностей СРСР про насильницьку грецизацію в Україні⁷³. Восени 1931 р. вчитель Пипиджиті писав до редакції грецької газети «Колехтівістіс» (створена в листопаді 1930 р.) таке: «Еллінізація в с. М. Янисоль (Володарського району) проходить чимдалі гірше... Що стосується постачання шкіл підручниками, тут узагалі катастрофічне становище. Є лише одна книга й та старого видання. За цією книгою „Протопопи” відбувається навчання грецької мови для III, IV, V, VI и VII груп. Граматики, арифметики, географії, фізики немає, їх проходять на російській мові»⁷⁴.

Не в кращому стані перебувала видавнича справа. Утворене восени 1930 р. у Маріуполі видавництво газети «Колехтівістіс» майже два роки не могло налагодити її випуск. І це не дивно, адже лічені співробітники володіли новогрецькою. Молодий працівник журналу І. Коранді в листі до «Правди» (1932 р.) так змалював «грецьку проблему» в Україні: «Грецькі села буквально голодують через відсутність літератури на рідній мові, у школах одним підручником займається 30–40, а то і 50 осіб... Бо ми пишемо понад 4 роки, а наші досягнення — одна газета на 2-х сторінках, що виходить раз на 5 днів, і дитячий журнал. Газета виходить на місцевому діалекті, журнал новогрецькою мовою „димотики”. Коли навчалися й працювали в Харкові, думали, що ось будемо на місці й нам вдасться зрушити з мертвої точки видання грецької літератури, але вже шість місяців б'ємося, наче риба об лід, і жодних результатів немає»⁷⁵.

Це — може найяскравіший, але не єдиний, опис кризи політики грецизації, спричиненої перш за все реформою новогрецької мови в тому вигляді, в якому вона здійснювалася в СРСР. Адже будь-яка реформа приречена, якщо відірвана від реального життя.

В другій половині 30-х рр. ця історія знайшла своє логічне завершення. Через дев'ять років після початку «грецизації» в 1935 р. Грецьке видавництво Донбасу видало, нарешті, перші підручники для грецьких шкіл України⁷⁶: «Алфавіт» А. Димитріу та «ГраMATика й морфологія» Н. Моїсидіса У 1936 р. вийшла ціла низка книжок. Серед них: «Буквар грецької мови» та «Хрестоматія грецької літератури» (2 ч.) А. Димитріу; «Підручник грецької мови» та «ГраMATика грецької мови для дорослих» Г. Левкопулоса; «ГраMATика і правопис грецької мови» Н. Моїсидіса; «Арифметика» та «Збірник арифметичних задач і вправ» Н. Попової; «Географія» Л. Теренової, В. Жерделі; «Природознавство» Е. Тетерева. Отже, нарешті номінально «грецькі» школи півдня України отримали змогу стати дійсно національними, оскільки тепер усі дисципліни почат-

кової школи можна було вести новогрецькою. Втім на цей час димотика радянських греків стала такою ж штучною, як і критикована раніше кафаревуса. Вона була однаково чужою і люду Греції, й українським грекам (тому що по суті своїй то була не їхня мова). Врешті вона втратила властивості природньої койне [що значить «загальна мова» — *Авт.*], завдання якої полягає в тому, щоб люди, які розмовляють на споріднених мовах чи діалектах, могли вільно спілкуватись одне з одним, не втрачаючи при цьому своєї самобутності. Про яке взаємозбагачення могла йти мова, коли випускник радянської грецької школи не спроможний був читати грецькі газети — ані ті, що видавалися в СРСР, ані ті, що друкувалися в Греції?

Невдовзі постанови РНК і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» (20.04.1938 р.) та РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР» (29.06.1938 р.) поставили крапку не лише на політиці коренізації, а й на багаторічних, не завжди вдалих спробах реформування грецької мови в Україні. Відповідно до них перестали існувати 6 початкових, 3 неповні середні, 2 середні грецькі школи та 5 початкових, 9 неповних середніх і 7 середніх мішаних шкіл.

Попри те, що багатьом згортанню коренізації наприкінці 30-х рр. здалося передчасним і несподіваним, ознаки того, що такий поворот курсу національної політики цілком імовірний, були очевидними вже на межі 20–30-х рр. З початком суцільної колективізації грецького села політична складова грецизації різко зміцніла. Національні бюро окружних виконкомів і ЦКНМ переживали критичний момент свого існування, коли, споглядаючи трагедію національного села, змушені були сприяти запровадженню антинародної політики. С. Ялі був добре обізнаний з ситуацією в грецьких селах Приазов'я. Сам, перебуваючи під негласним наглядом НКВС, він намагався полегшити удар колективізації по грецьких селах, посилаючись на специфіку соціально-економічного розвитку грецьких сіл, їхню пересічну заможність, закликав відмовитися від практики масових розкуркулень. Втім, у той час він ще не сумнівався в правильності свого шляху, як і раніше активно працював з місцями, акумулював матеріали для майбутньої книги про українських греків, перекладаючи їх на українську мову⁷⁷.

1929 р. став поворотним не лише в історії УСРР, а й у долі С. Ялі. Значну частину робочого часу він, як і раніше, проводив у службових відрядженнях. Проте це були відрядження іншого гатунку. Наприкінці березня — початку квітня він курирує хід виборчої кампанії в грецьких національних районах; 1–7 червня займається хлібозаготівлями на Харківщині; 29 червня — 7 липня — налагоджує соцзмагання в Олексіївському російському районі⁷⁸.

До середини літа 1929 р. він активно запроваджує в життя ухвали ЦКНМ, однак позиції його в комісії стають дуже хиткими. Раніше — один з найперспективніших її членів, який доволі часто виконував обов'язки заступника голови комісії, тепер змушений виправдовуватися й оборонятися. Справа в тім,

що 12 лютого 1929 р. г. «Правда» опублікувала фейлетон Михайла Кольцова «ВУЦИК и овцы», що живописав негаразди бідняцьких колгоспів «Червоний броньовик» та «Перше Травня» на Бердянщині. Бідняки викупили у куркуля Зантіна описаних овець. «Овец и барашков, еле живых, откапывали в снегу, вели и несли домой, отогревали на печи рядом с детьми, откармливали и отпаивали молоком. Полгода два коллектива днем и ночью, во сне и наяву, жили и дышали овцами». Але незаможників спіткало лихо, куркуль домігся постанови Малої президії ВУЦВК про заміну проданих з торгів овець грошовою компенсацією і забрав овець у селян. Цей епізод центральний партійний орган описував наступним чином: «Надзиратель милиции, для храбрости накачавшись у Зантина бодрящей жидкостью и ведя за собой милицейский наряд, ночью врывается в село, начинает поголовные обыски по хатам для отбора овец. Разбуженные, перепуганные крестьяне пробуют спорить — им грозят арестом! Рядом с милицейским начальником стоит сам кулак, в руке у него постановление ВУЦИК — революционная законность торжествует»⁷⁹. Втрата овець, за висновком Кольцова, стала причиною зневіри селян в колективному веденні господарства, і вони почали виходити з колгоспів.

Розвал колективів був серйозним звинуваченням у рік «великого перелому». 25 березня 1929 р. Президія ЦКК КП(б)У, розглянувши питання «... о расследовании фактов, указанных в фельетоне М. Кольцова “ВУЦИК и овцы”, ухвалила “за допущенный протекционизм” в этом вопросе со стороны ответственного работника ЦК Нацмен т. Яли, что стало причиной необъективного решения вопроса — тов. Яли уволить с работы и вопрос о его партпринадлежности передать в Парткомиссию ЦКК КП(б)У»⁸⁰. Справа набула широкого розголосу. Оголошення про звільнення С. Ялі оприлюднили харківський «Комуніст» та маріупольська «Наша Правда»⁸¹. 3 квітня 1929 р. Президія ВУЦВК скасувала злочасну постанову, вівці повернулися до колгоспників. Так, з легкої руки видатного радянського публіциста, розпочалося стрімке падіння кар'єри С. Ялі. Зважаючи на те, що ЦКНМ відтягувала його звільнення до 1 серпня 1929 р., він був гарним працівником, проте воно було невідворотним. Втім, попри тяжкі звинувачення, він зберіг членство в партії.

Відчайдушних зусиль коштувало С. Ялі видати написану впродовж 1929 р. монографію. Після звільнення з ЦКНМ упередження до автора поширилося й на рукопис. Декілька разів його передавали з інстанції до інстанції. 23 березня 1930 р. датований запит ЦКНМ до Всеукраїнського комітету красзнавства про хід видання книги⁸². 12 травня 1930 р. рукопис передають завідувачу Центрвидаву Мишковському з приміткою: «Брошура потребує політичної рецензії». Півроку він пролежав у видавництві, рецензент Зозуляк відмовився його рецензувати⁸³. І все ж навесні 1931 р. під назвою «Греки в УСРР» книга була видана Центрвидавом накладом у 500 примірників. В другій половині 30-х рр. майже весь наклад книги був знищений. Екземпляр, що зберігається нині в НБУ ім. Вернадського, зберігся завдяки тому, що загубився у Туркменській державній бібліотеці. Якби С. Ялі знав, що через шість років монографія перетвориться

на один із пунктів звинувачення у контрреволюційній діяльності, навряд чи він так затято добивався її видання.

30 вересня 1929 р. С. Ялі обійняв посаду економіста Укрдіпромету, звідти менше, ніж за місяць — 29 жовтня — був відряджений на навчання до Москви. Після повернення, 23 січня 1931 р., він отримав призначення на посаду завідувача сектору обміну досвідом, а влітку його, як і низку партійців, «мобілізували на село».

Слід зазначити, що із серпня 1929 р. в ЦКНМ не було спеціального працівника по грецькій лінії. Час від часу «грецьку тему» в комісії курували А. Дівіджієв та А. Глинський, проте специфіка роботи в грецькому середовищі була такою очевидною, що ЦКНМ неодноразово зверталася до Президії ВУЦВК з проською ввести С. Ялі до складу комісії в якості позаштатного члена⁸⁴. Президія ВУЦВК стосовно кандидатури С. Ялі (який працював у різних установах, зокрема, Діпросталі) лишалася непорушною, що, однак, не заважало використовувати його для короткотермінових ревізій, перевірок, обстежень тощо. Приміром, у березні—квітні 1931 р. за дорученням ЦКНМ він перевіряв хід колективізації в Мангуському районі; в червні—липні — здійснив ревізію діяльності Маріупольської міськради по обслуговуванню національних меншин, у грудні — обстежував Ст. Каранський район⁸⁵.

Під час ревізійних поїздок у якості представника ЦКНМ, Всеукраїнського штабу по огляду національних політосвітустанов, НК РСІ тощо він побачив нову Україну і нове життя грецької спільноти в колективізованому Приазов'ї. Від його пильного ока не приховалися проблеми жодної з установ, що займалися грецькою проблемою: Грецький маріупольський педтехнікум, Маріупольський музей краєзнавства, національні райони та ради в зменшеній копії віддзеркалювали катастрофу України.

22 квітня 1931 р. він склав документ під назвою «Попередні підсумки й висновки огляду стану політосвітустанов національних меншин у Маріупольському районі». З чотирьох сторінок звіту зрозуміло, що наслідки політики коренізації в районі відсутні. Найбільше дісталось Маріупольському музею краєзнавства за любов «до чистої науки», збирання предметів старовини та відірваність від поточних завдань партії й радянської влади⁸⁶. Найвагоміше з зауважень, що стосувалися оптимізації діяльності музею, розташоване під сакраментальним 13 номером: «В роботі Маріупольського музею краєзнавства необхідно виходити з завдання: перетворити музей на дійсне знаряддя в боротьбі за здійснення генеральної лінії партії за виконання п'ятирічки в чотири роки, за індустріалізацію, реконструкцію сільського господарства». Задля цього Ялі пропонував провести чистку особового складу установи, розгорнути соціалістичне змагання та ударництво, розпочати дослідження культури та побуту робітників заводу ім. Ілліча, основний упор зробити на дослідження колективізації грецького села та створення нового побуту, поставити питання перед відповідними структурами про покращення матеріального становища співробітників установи⁸⁷.

Не менш характерним зліпком епохи другого комуністичного курсу є й звіт про обстеження роботи Маріупольської міськради по обслуговуванню національних меншин. У ньому С. Ялі зазначав, що Маріуполь, в якому етнічні меншини становили майже 58% відсотків населення, фактично є «на центр[ом], де виконується греко-татарська культура»⁸⁸. Тим не менше складність етнічного складу населення не спонукала міські власті до відповідної роботи. На думку інспектора, нацменробота в місті перебувала в глибокому застої. С. Ялі не добирав слів для викриття бездіяльності місцевих властей. Наведемо лише кілька прикметних формулювань, які формували обличчя цього доволі цікавого документу: «... Цілковита бездіяльність комісії національних меншин, що з січня місяця цього року не засідає; ... взагалі ніякого керівництва з боку міськради за роботою серед національних меншин; звітів міськради за 1929 та 1930 рр. крім загальних фраз (10 строк) нічогосінько нема про роботу серед національних меншин; ... ніякої боротьби з боку міськради проти русифікаторських тенденцій серед окремих грецьких робітників, внаслідок чого ми маємо низку проривів на всіх ділянках національно-культурного будівництва в Маріупольщині...»⁸⁹. За хльостками звинуваченнями слідували 35 (!) пропозицій стосовно виправлення справ на краще, серед яких головним було створення комісії національних меншин під головуванням т. Балевої⁹⁰. Втім, жодна з його пропозицій, що називається, не була на часі.

Тоді, як С. Ялі у травні–липні здійснював інспекцію Мангуського району, тривале (впродовж червня–липня) обстеження Сартанського та Мангуського грецьких національних районів проводив також А. Дівіджієв. Розгорнуті детальні матеріали інспектування Мангуського та Сартанського районів⁹¹ зафіксували надзвичайно складну ситуацію в грецькому селі, яке на той час вже майже на 100% було колективізоване.

Звіти С. Ялі, звичайно, більшою мірою критичні, оскільки від нього — місцевого вихідця — важко було приховати найменші деталі. З обуренням «обследователь от ЦКНМ» відзначав, що греки становлять лише половину всіх районних установ та керівників, неписьменність районних властей та апарату національними мовами вражає, справа еллінізації занепадає, різко впала кваліфікація вчителства. С. Ялі, певне, було нестерпно дивитися на те, як справа його життя сходить нанівець. У гнівних звинуваченнях, власне, проглядала цілковита безпорадність перед суцільною масою місцевих керівників та пересічних селян, цілковито байдужих до будівництва грецької культури. «... Необхідно констатувати розрив, який полягає в тому, що маса виступає рідною мовою частіше, аніж керівний склад, водночас останній виявляє більшу тенденцію виступати російською, підчас ігнорує використання рідної мови... керівний актив села не помічає класової боротьби навкруг ролі рідної грецької мови в радянському будівництві»⁹². Втім не лише пересічні мешканці і місцеві керівники Приазов'я були глухими до зауважень С. Ялі. Ще менше відгуку вони знаходили у харківських владних коридорах. Низка невідкладних заходів по грецизації суспільного та культурного життя району, серед них і пропозиція до

ЦКНМ лобіювати перед Укрфільмом питання про випуск грецької кінокартини⁹³, залишилися без відповіді.

14 жовтня 1931 р. С. Ялі складає коротеньку, позбавлену офіціозу, записку, за допомогою якої намагається врятувати Маріупольський музей краєзнавства, що перебував на межі кадрового знищення. В ній він зазначає, що з 1926 р. музей щорічно отримував державну субсидію в 3 тис. рублів на дослідження греків України. В поточному році установа отримала 750 рублів і на цьому фінансуванні припинилося. «З огляду на те, що грецьке населення у відношенні національного та культурного будівництва відстає більше, ніж інші національні меншини на Україні, й є потреба форсувати науково-дослідну роботу (особливо в частині мови), необхідно терміново відновити попередню субсидію грецького відділу Маріупольського музею в розмірі 3 тис. рублів»⁹⁴.

У грудні 1931 р. як представник ЦКК–КН РСІ УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК він перевіряє виконання закону про рівноправність мов у Старо-Каранському районі. У цей час справа коренізації в греко-татарських селищах фактично перетворилася на фікцію. Повною мірою це відобразив звіт С. Ялі: на урумську мову переведені тільки три перші групи, школа лишається російськомовною; так само російськомовним лишається Старо-Каранський зерновий технікум; вчительство геть неписьменне рідною мовою, отже справа коренізації школи фактично зайшла в глухий кут; відсутня будь-яка навчальна література. Принциповий, прискіпливий звіт врешті зривається на адміністративну істеріку: всім поставити на вид, об`явити сувору догану, зняти з посади тощо.

Повернувшись з тривалого відрядження до Приазов'я, Сава Георгійович підводить підсумки своєї роботи, складає кілька аналітичних довідок. Одна з них — «Наслідки та висновки перевірки про здійснення закону про рівноправність мов в Старо-Каранському районі» — датована 10 січня 1932 р.⁹⁵ Як завжди ретельно, навіть прискіпливо, упорядкований та проаналізований статистичний матеріал, завершується невтішними висновками про стан шкільної справи: «...з 58 учителів — 50 зовсім неписьменні греко-татарською мовою і працює по російських та українських групах і школах. Лише 8 учителів працює по грекотатарських групах, але кваліфікація їх щодо греко-татарської мови дуже низька і пояснюється тим, що ці педагоги проходили лише короткотермінові місячні курси...»⁹⁶.

Одна з останніх згадок про участь С. Ялі в засіданнях ЦКНМ відноситься до 31 січня 1932 р. На ньому разом з Ф. Бітнером він доповідав про результати запровадження закону про рівноправність мов у національних районах. Другим у порядку денному було питання про скликання конференції грецької мови. ЦКНМ підтримала пропозицію С. Ялі про організацію в березні 1932 р. Всеукраїнської конференції грецьких культпрацівників у Маріуполі для кінцевого вирішення мовної проблеми⁹⁷. Ці рішення були наперед приречені — голодомор на Україні косив сотні тисяч людей, їм було не до мовної проблеми.

27 лютого 1932 р. датована доповідна записка до секретаріату ВУЦВК про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншин. Висновки цілком очікувано були невтішними.

3 травня 1932 р. С. Ялі звільняється з Укрдіпромезу, 4 квітня 1932 р. призначається завідувачем науково-лекційною частиною Промвиставки, з 15 квітня (за сумісництвом) працює методистом дошкільного виховання НКП УСРР⁹⁸. В другій половині 1932 р. він — старший інспектор Ради національних меншин НКП УСРР, звідки звільняється 14 січня 1933 р.

В 1933 р. ЦКНМ вкотре відряджає С. Ялі до Маріуполя для обстеження Грецького педтехнікуму. Перелік недоліків у діяльності установи багатократно переважував позитивні зміни: «продукція» (так суто по-індустріальному називалися випускники), залишаючись невисокої якості, покривала тільки 50% потреб початкової і взагалі не задовольняла потреб середньої школи; не лише політехнізація, а й грецизація установи залишалися формальністю — з 22 викладачів тільки 2 викладали еллінською мовою, 1 — урумською, 2 — татарською; нестача приміщень ставила під загрозу існування установи, як таку. Причини комісія, цілком у дусі епохи, окреслила наступним чином: потурання й опортунізм керівництва Педтехнікуму та працівників міськради й обласного відділу освіти (завдяки їм педтехнікум в розпал голодомору не був включений до списків на отримання вугілля, зошитів, врешті харчів (!)).

Цілком відповідними епосі були й пропозиції комісії: зняти з роботи завідувача учбовою частиною технікуму Джеломенова; відділу кадрів та Культпропу місткому в місячний строк зміцнити викладацький склад лектури, відрядивши туди Дімітріу (Маріупольська філія Центрвидаву), Гафарова, Хаджінова (працівник РСІ), Барьяхтар (РНМ); ЦК КП(б)У просити відрядити до технікуму 3 викладачів соціально-економічних дисциплін з Комвузу народів Заходу та одного викладача природознавства, який володіє татарською мовою, з Криму.

Слід відзначити, ця частина пропозицій була цілком позбавлена реальності: за виключенням Дімітріу, жодна з пропонованих кандидатур не мала педагогічної кваліфікації. Що ж до решти — то тільки позбавлений здорового глузду викладач московського вишу міг в 1933 р. переїхати до Маріуполя, аби покласти своє життя на олтар задалегідь приреченої справи.

Решта пропозицій тільки унаочнювали щоденні біди установи й проблеми грецизації: збільшити випуск «продукції» до 120 осіб, з метою покриття потреб у педкадрах усіх грецьких районів на 1933/34 рр.; поставити питання про збільшення терміну навчання з 3-х до 4-х років; забезпечити в поточному році технікум приміщенням, а надалі профінансувати будівництво нового приміщення. Типові для часу ідеологічні гасла камуфлювали цілковиту безпорадність харківських функціонерів перед побаченою жакливою руїною: організувати річний семінар на 40 висуванців, рекомендованих партійними органами; «з метою популяризації й створення суспільної думки навколо грецького педтехнікуму через Донецькобком поставити доповідь з питання національно-культурного будівництва серед греків, зокрема, доповідь педтехнікуму на райпарткоммах національних грецьких районів, по найбільших грецьких колгоспах, МТС, а також на робочих зборах заводів ім. Ілліча, Азовсталі»⁹⁹.

Важко зрозуміти, яким чином читання чергової лекції малоосвіченими партійними функціонерами стражденним голодуючим могло зрушити з мертвої точки справу еллінізації установи. Втім, звіт загалом більше схожий на розпачливий зойк партійно-радянських функціонерів, не спроможних насправді жодним чином впливати на ситуацію.

8 червня 1933 р. датована доповідна записка С. Ялі до Культпропу ЦК КП(б)У, в якій він ще відчайдушно намагається домогтися рішучого перелому в «русифікаційних настроях» керівництва технікуму, вибити для нього фінансові впливання, оптимізувати навчальний процес. Аналізуючи вкотре ситуацію, він відзначає: дарма очікувати успіхів у навчанні впродовж трирічного курсу, якщо тільки в березні місяці 2 тижні були втрачені в зв'язку з переїздом технікуму до нового приміщення, 13 днів — на боротьбі з ховраками, 8 днів — на пропонульній кампанії¹⁰⁰.

Всі спроби були марними — життя в катастрофі відбувалося за своїми власними законами. Віддзеркаленням, певне, надзвичайно складної ситуації, що склалася на той час не лише в структурах Наркомосу, а й у душі С. Ялі стало його рішення про переїзд до Маріуполя. Це була доба глибоких розчарувань: батько розкуркулений і помер, стара німецька мати потребує підтримки, республіка охоплена жахливим голодомором. В атмосфері катастрофи С. Ялі шукав опертя для душі на рідній землі. Маріупольський міський партійний комітет увійшов до ЦК КП(б)У з проханням про переведення колишнього завідувача грецькою секцією ЦКНМ, однак з невідомих причин переговори з нацменвідділом ЦК КП(б)У в особі Теодора не мали успіху.

Після самогубства М. Скрипника кар'єра С. Ялі, як і решти волонтерів національно-культурного відродження етнічних меншин, стрімко просувалася до свого логічного кінця. С. Ялі звільнився з НКП за півроку до самогубства наркома й майже за рік до реорганізації ЦКНМ. Його добровільний відхід зі справи життя був пов'язаний із великою особистою драмою. З 1934 р. він працював в Українському автогенному тресті спочатку економістом, згодом начальником сектору кадрів¹⁰¹.

Кілька років промайнули в повсякденній рутині обобіч політичного життя радянської України. Про існування С. Ялі уповноважені органи згадали в контексті розгортання так званої грецької операції. Як видно з матеріалів слідчої справи Я. Саулевича¹⁰², «пакет документів» для майбутніх справ формувався завчасно. Заарештований 1934 р. у Саратові колишній польський нацменпрацівник був докладно розпитаний не лише про своїх колег, а й про їхнє оточення.

Арешт застав С. Ялі на посаді начальника сектору кадрів управління Українського автогенного тресту в м. Харків. Його було заарештовано за звинуваченням у приналежності до грецької контрреволюційної шпигунської повстанської організації 15 грудня 1937 р.

30 грудня 1937 р. Сава Георгійович підписав черговий протокол допиту, складений начальником відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР старшим лейтенантом держбезпеки Шмальцем¹⁰³. Ув'язнений розповів, як потрапив на роботу до ЦКНМ при ВУЦВК. За його свідченнями у 1924–1925 рр. він

працював завідувачем культпропвідділу Маріупольської окружної ради професійних спілок, навчався у Харківському інституті народного господарства. Саме в цей час він познайомився з заступником голови ЦКНМ Я. Саулевичем, який залучив освіченого українського грека до обстеження грецьких районів Маріупольської округи, а невдовзі й рекомендував на посаду до Центральної комісії нацменшин.

Втім, з'ясування об'єктивних подробиць біографії С. Ялі не цікавило слідчого. Його мета полягала у створенні картини широкоюсяжного антирадянського заклоту польських та грецьких націоналістів. З протоколу випливало, що «учасники польської контрреволюційної організації Саулевич й Лазоверт» спрямовували антирадянську роботу грецького націоналіста. «У Центральній комісії нацмену при ЦВК УССР я працював під безпосереднім керівництвом Саулевича. Для нього, дуже розвинутої людини, невдовзі після того, як я приступив до праці у Центральній комісії, стало зрозумілим, що я є грецьким націоналістом й використовую своє становище у шпигунських цілях»¹⁰⁴, — занотовано у протоколі. Сава Георгійович оговорив себе і назвав близько 40 осіб, які «входили» разом з ним до міфічної організації, керованої ставлениками грецької, італійської та англійської розвідок І. Левкопулосом та Л. Лео. С. Ялі показав, що особисто втягнув до організації С. Ашлу, А. Максимова, Г. Максимова, М. Гаргалу, Ніколаєву, Александрову, Юре'ва, Ф. Джигіль, П. Богадіцу. В якості учасників організації фігурували Гаджі, Офенді, К. Челпан, В. Хаджінов, В. Коссе, Г. Балджі, Г. Лаго, Л. Лео, Ф. Ялі, Д. Панадіаді, Я. Саулевич, К. Костан (Гаргала-Ковалевская), Коранді, завідувачка грецьким відділом Маріупольського музею краєзнавства Коваленко. До справи були залучені також проф. В. Гавриленко та І. Соколов (останній на той момент вже відбував заслання Уфі). Отож, професійна палітра справи була досить широкою: від нацменпрацівників, освітян, науковців-мовознавців та істориків до хіміків, інженерів-конструкторів, працівників залізничного транспорту та пересічних студентів харківських вишів, яких вигадливі «слідчі» з легкістю об'єднували в групи шкідників на мовному фронті, шпигунів, диверсантів¹⁰⁵ і т.і.

Намагання слідчих «розкрутити» додаткові сюжетні лінії були малопродуктивними. В контексті так званого польського сліду С. Ялі пригадали співпрацю з на той час вже розстріляним Я. Саулевичем та Лазовертом. Щільна й конструктивна співпраця польських й грецького «контрреволюціонерів» тривала, мовляв, до 1929 р., коли їхні життєві шляхи розійшлися: «Саулевич надавав мені серйозну допомогу, надаючи вказівки щодо забезпечення своїми людьми основних ділянок культурного фронту у Маріуполі з тим, щоби через них проникнути у грецьке село й розгорнути там контрреволюційну роботу. Саулевич ділився зі мною, що шляхом використання польських культурних установ, польській організації вдалося розгорнути велику антирадянську роботу. Досвід роботи польської організації, використаний нами, був дуже цінним. Допомога нашій організації з боку Саулевича й учасника польської організації Лазоверта, тоді завідувача підвідділом нацмену ЦК КП(б)У, знайшла свій вираз у тому, що завдяки ним було проведено низку призначень наших людей у грецькі райони на керівну

роботу. Саулевич був також організатором польської шпигунсько-диверсійної роботи. Я інформував його з усіх питань, що цікавили польську організацію, щодо становища у грецьких районах»¹⁰⁶.

Про поверхові знання підслідного в «болгарських справах» свідчили досить скудні свідчення про так звану болгарську націоналістичну організацію, зокрема, про «одного з її керівників» Манчева, учасників Колева, Фуклева, а також «... якогось болгарина, який працював у Ленінграді під керівництвом болгароведа, професора Державіна»¹⁰⁷.

В обвинувальному висновку у «справі» С. Ялі йому інкримінувалася участь у «грецькій контрреволюційній організації», яка поклала собі за мету «створення грецької націоналістичної республіки на Приазовському узбережжі, під протекторатом Греції, шляхом насильницького відторгнення частини території СРСР у момент виникнення війни ССРСР з однією з капіталістичних країн». У тому ж документі стверджувалося, що Сава Ялі, використовуючи посаду завідувача Грецькою секцією Центральної комісії нацмену при ЦВК УСССР, «провадив шкідницьку роботу на культурному фронті, зривав колективізацію у грецьких національних районах й вербував по-антирадянському налаштованих осіб до складу контрреволюційної організації». Справа була спрямована на розгляд НКВС СРСР на підставі наказу № 00485 (сумнозвісного «польського наказу»)»¹⁰⁸.

Серед іншого С. Ялі звинуватили в насильницькій еллінізації маріупольських греків, що привела до паралельного існування на теренах України місцевих діалектів та димотики, яка своєю чергою проголошувалася «результатом яскраво вираженої орієнтації на буржуазну культуру Заходу»¹⁰⁹. Як це не дивно «мовна проблема» знайшла побіжне місце в особистій справі С. Ялі попри те, що свого часу він відіграв ключову роль у визначенні напрямку еллінізації та подальшому її запровадженні. Слідчі були відвертими дилетантами в проблемі, через те в протоколах зустрічається колоссальна кількість фактичних помилок і недоречностей. Головними шкідниками на мовному фронті були «призначені» мовознавці та історики, коло яких упродовж міжвоєнного періоду залишалося дуже вузьким. Вони поіменно перелічені в протоколі допиту В. Гавриленка від 30 грудня 1937 р. Серед них: «... Ковалевський А.П. — член “ВУНАС”, історик-етнограф. Ярий український націоналіст, одружений з грекинею Гаргала, під впливом якої зайнявся ново-грецькою мовою, який викладав у націоналістичному контрреволюційному дусі. Постійно мешкає в Ленінграді, часто буває в Харкові; Гаргала — дружина Ковалевського. Грецька націоналістка, викладачка, член “ВУНАСу”; Соколов І. — професор, науковий співробітник в одній з комісій Академії Наук в Ленінграді. Зі слів Соколова, мені відомо, що в минулому він працював в Греції й Туреччині з питань візантинознавства. Соколов неодноразово роз’їжджав по грецьких селах Маріупольщини для роботи з мовами, перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції. Ідеологічно людина реакційна, насичена релігійними забобонами; Спиридонов Д. — за національністю грек, за політичними переконаннями — ворог радянської влади, грецький націоналіст, співробітник Сімферопольського археологічного музею. В галузі мови проводив реакційну буржуазну націоналістичну лінію по так

званому “катерсусу” (літературна мова найбільш реакційних кіл Греції)...; Понадіаді Д. — являє з себе ідеолога-націоналіста старої Греції. Тісно зв'язаний з Ялі, Кутеповим та іншими грецькими націоналістами. За спеціальністю викладач російської та давніх мов, має родичів у Греції»¹¹⁰.

З метою успішного здійснення націоналістичної контрреволюційної роботи штучно організовувалися екскурсії до районів, заселених греками. Замість добросовісного дослідження фольклору й створення міцної народної грецької мови, учасники організації здійснювали лінію «внедрення язика «катаревуса»¹¹¹, — свідчив В. Гавриленко.

Провідну роль у розгортанні шпигунської діяльності¹¹², за його показами, відіграв Д. Спиридонов. Приводом для його «призначення» головним грецьким шпигуном стали його систематичні історико-мовознавчі студії, розпочаті ще в 1926 р.

Матеріали справи були фальсифіковані таким чином, що весь життєвий шлях С. Ялі з моменту вступу до харківського балканського клубу був представлений як вдумливо спланована шпигунська операція, метою якої було створення грецької буржуазної республіки на теренах СРСР й підготовка повстання в тилу радянських військ.

Очевидно, праця С. Ялі у ЦКНМ й особисте знайомство з «польським шпигуном» та «контрреволюціонером» Я. Саулевичем додатково обтяжували долю ув'язненого. Загальновідомі методи енкаведистського «слідства» підштовхували в'язнів до самообмовлювання й фальшивих свідчень щодо знайомих, колег по роботі й навіть близьких родичів.

Особиста доля С. Ялі на той час вже була вирішена. 7 лютого 1938 р.¹¹³ рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР Сава Георгійович Ялі був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу. Та, оскільки «грецька справа» тільки розгорталася, допити тривали. З Ялі вибивали свідчення проти решти фігурантів справи: емігрантів Л. Лео (в 1933 р. — інструктора Маріупольського місткому КП(б)У) та І. Левкопулоса. В протоколі ним названі практично всі, хто тією чи іншою мірою, були причетні до коренізації в середовищі українських греків, зокрема, Саввов («Саввова я зустрічав у 1926 р. в Ростові-на-Дону на нараді по культурній роботі»¹¹⁴ і в 1927 р. також у Ростові, на конференції грецького вчителства... Обидві зустрічі носили випадковий характер і нічого спільного з контрреволюційною роботою не мали... Мої бесіди з Саввовим при цих зустрічах були пов'язані з питаннями, що порушувалися на Нараді та Конференції»¹¹⁵) та Макрояніс згодом були названі керівниками контрреволюційної організації Північного Кавказу, Закавказзя та Криму; (С. 3. — «Макрояніса я особисто ніколи не бачив і абсолютно з ним не знайомий. Знаю те, що він працює десь у Москві»¹¹⁶).

26 лютого 1938 р. в'язня відправили до Харкова¹¹⁷. Про важливість персони підслідного та далекосяжні види на нього свідчила та обставина, що він був відправлений спецконвоєм в окремій камері вагонзаку. Втім, це не змінило його долю. Відповідно до рішення комісії НКВС і Прокуратури від 7 лютого 1938 р.,

як і його молодший брат Федір, Сава Георгійович був розстріляний. Убили його у Харкові 28 квітня 1938 р.

В лютому 1959 р. він був посмертно реабілітований. Підставою для перегляду справи стало звернення 82-річної матері С. Ялі, яка мешкала в Москві. В заключенні слідчого слідвідділу КДБ при РМ УРСР по Харківській області лейтенанта Б. Черноіванова по справі С. Ялі (№ 22024) результати перевірки підсумовані наступним чином: «... Покази Ялі про здійснення ним антирадянської діяльності викликають сумніви в їх правдоподібності»¹¹⁸.

Постать Сави Георгійовича Ялі посідає чільне місце серед особистостей, причетних до справи національного відродження греків України ХХ ст. Поєднавши надії і сподівання тієї частини грецької спільноти, яка в 1917–1921 рр. підтримала ідею побудови справедливого безкласового суспільства, з одвічним потягом маріупольської грецької громади до національного відродження й розквіту, він став втіленням цілого етапу в її етнічній історії. Розпочався він на підйомі національного руху в Україні, а скінчився кривавим погромом часів Великого терору.

Ми не випадково доволі детально намагалися відобразити перипетії політики грецизації в Україні, навіть тоді, коли вони, здавалося, безпосередньо не стосувалися особистої долі С. Ялі. Наша мета полягала у визначенні міри відповідності звинувачень, пред'явлених владою С. Ялі у 1938 р. Лишаючи поза увагою сміховинні й водночас страхітливі (універсальні за своєю конструкцією) віртуальні справи шпигунсько-повстанських закатів, зазначимо, що звинувачення С. Ялі в здійсненні насильницької штучної грецизації, позбавленої опертя на народну культуру, мали під собою реальне підґрунтя. Як ми показали, ця обставина не була секретом ані для С. Ялі, ані для його керівників від самого початку кампанії. Втім, тоді партія взяла її на озброєння як знаряддя розпалювання всесвітньої пролетарської революції, знехтувавши як заувагами фахівців, так і застереженнями С. Ялі. Останній змушений був підкоритися колективній волі радянсько-партійних органів і впродовж років запроваджувати політику попри всі складності й суперечності, що вона викликала до життя. Наприкінці 30-х рр. після того, як цей витратний і складний напрямок діяльності в очах радянського уряду втратив сенс, він, як і решта складових коренізації, був згорнений під приводом боротьби з націоналістичною контрреволюцією. Під жорнова цієї політики потрапила ціла плеяда діячів так званого національно-культурного відродження другої половини 20-х — початку 30-х рр., до яких був застосований принцип особистої відповідальності за провальні чи помилкові колегіальні рішення партійно-радянського проводу. Не став винятком і С. Ялі. Доля цього радянсько-партійного діяча, власне, була типовим відбитком епохи тоталітаризму.

¹ Греки Харківщини: Збірник історико-біографічних статей / О.О. Узбек (ред.); Харківське міське товариство греків «Геліос». — Х.: «Майдан», 2003. — С. 159–164.

² Згідно з матеріалами слідчої справи — родини крупного куркуля. — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 2832.

³ Ялі С. Греки в УСРР. — Х., 1931. — С. 45–46.

⁴ Левкопулос Іван Федорович (1889–1938) — грецький емігрант. Заарештований 15 грудня 1937 р. як організатор «Грецької контрреволюційної повстанської шпигунської організації». Розстріляний.

⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 112.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2130, арк. 127.

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 823, арк. 13.

⁸ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 45, арк. 145–146; спр. 100, арк. 87–88.

⁹ Наша Правда. — 1925. — 12 августа.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 40, арк. 43.

¹¹ До неї увійшли: від ЦК КП(б)У та Наркомпросу М. Янсон, від ЦКНМ — С. Ялі, від Маріупольського ОВКУ — П. Богадиця. — Див.: ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 40, арк. 43.

¹² 28 липня 1925 р. при Маріупольському виконкомі була організована греко-татарсько-турецька підкомісія, до якої увійшли Ялі, Ягмур, Біла, Богадиця, Папакиця, Трандафілов, Пернакій, Купра, Хаджінов, Камбуров, Псалті, Пітонов, Костоманов та ін. (Наша Правда. — 1925. — 28 июля.)

¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8970, арк. 1.

¹⁴ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 190, арк. 10.

¹⁵ Там само, арк. 24.

¹⁶ Там само, спр. 115, арк. 10.

¹⁷ Там само, спр. 284, 232, 322.

¹⁸ Там само, спр. 95, арк. 19.

¹⁹ Там само, спр. 152, арк. 121.

²⁰ Там само, спр. 154, арк. 17–24.

²¹ Там само, арк. 87.

²² Там само, спр. 152, арк. 90.

²³ Там само, спр. 322, арк. 18.

²⁴ Там само, оп. 1, спр. 232, арк. 9.

²⁵ Там само, спр. 284, арк. 27.

²⁶ Там само, спр. 284, арк. 33–34.

²⁷ Там само, спр. 104, арк. 109.

²⁸ Там само, арк. 201.

²⁹ Там само, спр. 53, арк. 93–95.

³⁰ Там само, арк. 110.

³¹ Там само, арк. 120.

³² Тут і далі в статті буде використовуватись словосполучення «реформа новогрецької мови», яке суперечить погляду автора (адже мову, як цілісний культурний феномен, реформувати неможливо), проте красномовно свідчить про рівень культурологічних уявлень 20–30-х рр. ХХ ст.

³³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 53, арк. 104.

³⁴ Там само, арк. 104.

³⁵ Там само, спр. 354, арк. 141.

³⁶ Там само, спр. 190, арк. 82.

³⁷ Впродовж другої половини 20-х — початку 30-х рр. вийшли друком наступні публікації С. Ялі: *Итоги I Всесоюзного греческого культсовещания // Приазовский*

пролетарий. — 1926. — 1 июня; Об условиях возрождения греческой народности // Наша Правда. — 1925. — 17 сентября; До історії грецької колонізації на Україні. (В зв'язку з 150-ми роковинами переселення греків з Криму на Озівське узбережжя) // Краєзнавство. — 1928. — Ч. 6–10. — С. 57–68; К вопросу о вырождении мариупольских греков // Наша правда. — 1925. — 17 августа; Краєзнавство та національні меншості на Україні // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня; Про роботу серед греків України // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 8 січня; Російські ради на Україні й завдання до пожвавлення їхньої роботи // Радянська Україна. — 1927. — № 9. — С. 62–67; У нас і в Греції (До проблеми грецької мови) // Вісти ВУЦВК. Культура і побут. — 1928. — 9 червня; Про грецький відділ Маріупільського музею краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 53–55; Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 75–76; Російські ради на Україні й завдання до пожвавлення їхньої роботи // Радянська Україна//1927. — № 9. — С. 62–67; Участь греків у революційнім русі на Україні (схема вивчення революційного руху) // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 5–8. та ін.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 163, арк. 18–19.

³⁹ Там само, спр. 343, арк. 30.

⁴⁰ Так у протоколі. Йдеться про запроваджені у навчання в еллінських групах буквар та читанку Ростовського грецького видавництва «Неа Зоі». Неспроможність «фахових» нацменпрацівників адекватно відобразити в протоколі назву видавництва доволі красномовно свідчить про рівень їхньої компетентності.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 283, арк. 61–62.

⁴² Там само, спр. 351, арк. 140.

⁴³ Там само, спр. 152, арк. 80.

⁴⁴ Див. статті С.Г. Ялі: *Итоги 1-го Всесоюзного греческого культсовещания // Призовский Пролетарий. — 1926. — 1 июня; Об условиях национального возрождения греческой народности // Наша Правда. — 1925 г. — 17 сентября.*

⁴⁵ Ялі С. Краєзнавство та національні меншості на Україні // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня.

⁴⁶ Ялі С. Об условиях национального возрождения греческой народности // Наша Правда. — 1925 г. — 17 сентября.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 243, арк. 10–11.

⁴⁸ Там само, спр. 374, арк. 40.

⁴⁹ Там само, арк. 120.

⁵⁰ Там само, арк. 121.

⁵¹ Там само, спр. 152, арк. 10.

⁵² Там само, спр. 241, арк. 22.

⁵³ Там само, спр. 372, арк. 113.

⁵⁴ Там само, спр. 495, арк. 24.

⁵⁵ Він, зокрема, особисто дякував ЦКНМ за рекомендацію в експедицію 1928 р. і висловив готовність брати участь в наступних експедиціях ВУНАС на постійній основі. — ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 369, арк. 151.

⁵⁶ У 1928 р. перетворений на Державний інститут мовленнєвої культури.

⁵⁷ «Дослідження *живої говірки греків Маріупольщини та Сталініщини* на місці через складання діалектичних записів та збирання відповідних матеріальних пам'яток мови, зокрема мови періоду буйного розвитку соціалістичного будівництва після Жовтневої революції». Див.: ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 283, арк. 50.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5159, арк. 3, 21, 22, 85.

- ⁵⁹ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 64.
⁶⁰ Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 5159, арк. 20.
⁶¹ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 283, арк. 8.
⁶² Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 5159, арк. 31.
⁶³ Там само, арк. 32.
⁶⁴ Там само, арк. 8.
⁶⁵ Там само, арк. 14.
⁶⁶ Там само, арк. 51–52.
⁶⁷ Там само, спр. 5156, арк. 25.
⁶⁸ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 397, арк. 31–32.
⁶⁹ Там само, спр. 420, арк. 41.
⁷⁰ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 1-е. — Х., 1927. — С. 92.
⁷¹ Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. 2, оп. 1, спр. 1002, арк. 46.
⁷² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 461, арк. 43.
⁷³ Там само, арк. 12.
⁷⁴ Там само, спр. 555, арк. 31.
⁷⁵ Там само, ф. 166, оп. 10, спр. 814, арк. 42–43.
⁷⁶ До цього на території України використовувалися підручники, видані в Ростові-на-Дону, які в силу розбіжностей між мовами понтійських і приазовських греків були неприйнятними для грецької діаспори України.
⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 450, арк. 4–11.
⁷⁸ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 8970, арк. 1 об.
⁷⁹ *Кольцов М.* ВУЦИК и овцы // Правда. — 1929. — 12 февраля.
⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 246, арк. 43.
⁸¹ Комуніст. — 1929. — 20 квітня; Наша Правда. — 1929. — 24 квітня.
⁸² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 495, арк. 24.
⁸³ Там само, ф. 166, оп. 7, спр. 266, арк. 111.
⁸⁴ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 529, арк. 82.
⁸⁵ Там само, спр. 530, арк. 13, 22, 34.
⁸⁶ Там само, спр. 557, арк. 325.
⁸⁷ Там само, арк. 320–330.
⁸⁸ Там само, спр. 561, арк. 31.
⁸⁹ Там само, арк. 31–33.
⁹⁰ Там само, арк. 34–35.
⁹¹ Там само, арк. 37–46, 85–92.
⁹² Там само, арк. 86.
⁹³ Там само, арк. 88.
⁹⁴ Там само, спр. 592, арк. 61.
⁹⁵ Там само, спр. 564, арк. 35–38.
⁹⁶ Там само, арк. 38.
⁹⁷ Там само, спр. 582, арк. 1.
⁹⁸ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 8970, арк. 3.
⁹⁹ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 598, арк. 4–10.
¹⁰⁰ Там само, арк. 32.
¹⁰¹ ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 7.
¹⁰² Див. Протокол допиту Саулевича Яна Домініковича від 15 лютого 1935 р.

¹⁰³ Двозначний запис наприкінці сорокасторінкового протоколу мав засвідчувати його автентичність: «Записано з моїх слів вірно й мені прочитано, у чому й розписуюсь. С. Ялі». — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 95.

¹⁰⁴ ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 91.

¹⁰⁵ До останньої віднесли студентів Максимова, Афенді, Гаджі, Лаго та Занді, оскільки вони свого часу займалися в стрілецькому гуртку при Балканському клубі. — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 81.

¹⁰⁶ ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 92–93.

¹⁰⁷ Там само, арк. 95.

¹⁰⁸ Там само, арк. 201–202.

¹⁰⁹ В матеріалах справи фігурують декілька назв грецької мови: «котаревуса», «диматика» — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 60, «катер-сус» (літературна мова найбільш реакційних кіл Греції). — Там само, арк. 136.

¹¹⁰ Там само, арк. 135–137.

¹¹¹ Там само, арк. 145–146.

¹¹² Там само, арк. 146–147.

¹¹³ Протокол № 40 засідання Народного комісару внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР щодо матеріалів на осіб, які звинувачуються в шпигунській та диверсійній діяльності на користь іноземних держав, надані НКВС Української СРР. Доля С. Ялі була вирішена під № 48 — розстріляти — за ст. 54-1 «а» та 54-11. — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 204.

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 53, арк. 90. — На нараді 26 травня Саввов виголошував доповідь про стан та перспективи культуроботи серед греків Північно-Кавказького краю.

¹¹⁵ ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 98.

¹¹⁶ Там само, арк. 97.

¹¹⁷ Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 7–8, 317–320.

¹¹⁸ Там само, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 270 зв.